

PÄRNU SÜTEVAKA HUMANITAARGÜMNAASIUM

KULDSED KUUEKÜMNENDAD EESTI KIRJANDUSES

LÕPUTÖÖ

PRIMA ASTE

KERLI TAMM

Juhendaja: TÜ magistrand Kaija Pruel

Pärnu 2003

SISUKORD

SISUKORD.....	2
SISSEJUHATUS.....	3
I KUUEKÜMNENDATE ÜLDAJALUGU.....	5
1.1. KUUEKÜMNENDATE ÜLDAJALUGU.....	5
1.2. KULTUURILUGU.....	11
II KUUEKÜMNENDATE KIRJANDUS MUJAL.....	14
2.1. ÜLDISEID TENDENTSE.....	14
2.2. PRANTSUSE EKSISTENTSIALISM.....	15
2.3. ABSURDIDRAAMA.....	16
2.4. PRANTSUSE UUS ROMAAN.....	17
2.5. <i>BEAT</i> -KIRJANDUS.....	18
2.6. SOOME MODERNISM.....	19
2.7. LADINA-AMEERIKA UUS ROMAAN.....	19
2.8. IDA- EUROOPA VASTUPANUKIRJANDUS.....	20
2.9. PUBLITSISTLIK LAINE KIRJANDUSES.....	22
2.10. POSTMODERNISTLIK SUUND.....	23
2.11. DRAAMAUUENDUS.....	24
III KUUEKÜMNENDAD EESTIS.....	25
3.1. KUUEKÜMNENDAD EESTI KULTUURIS.....	25
3.2. AJALUGU EESTIS KUUEKÜMNENDAIL.....	29
IV EESTI KIRJANDUS KUUEKÜMNENDAIL.....	32
4.1. ÜLDISEID ARENGUJOONI KIRJANDUSES.....	32
4.2. LUULE.....	39
4.3. PROOSA.....	47
4.4. DRAAMA.....	52
KOKKUVÕTE.....	61
KASUTATUD KIRJANDUS.....	64
LISAD:.....	65
Lisa 1: 60ndate maailma kirjandusprotsessi seisukohalt olulist.....	65
Lisa 2: 60ndate eesti kirjandusprotsessi seisukohalt olulist.....	68
Lisa 3: August Sang <i>Tagasivaade</i>	69
Lisa 4: Jaan Kross “Kõik inimesed on sündinud Genuas” (kogust <i>Kivist viiulid</i>).....	70
Lisa 5: Ain Kaalep <i>De arte poetica</i>	70
Lisa 6: Artur Alliksaar <i>Prelüüd rüütlirüüs ehk Kui tülpid, ära tee väljagi</i>	71
SUMMARY.....	73

SISSEJUHATUS

Otsustasin kirjutada oma lõputöö 1960ndate aastate eesti kirjandusest, kuna just siis tulid väga jõudsalt eesti kirjandusse sellised tänased korüfeed nagu Jaan Kross, Arvo Valton, Jaan Kaplinski, Mati Unt jpt. Kui ühest ajastust on käibel niivõrd palju müüte nagu seda on kuuekümnendatest, siis peab neil ka suuremal või vähemal määral olema alust. Mis on see kuldne sära kuuekümnendate kohal? Ja miks tõusis just kuuekümnendatel eesti kirjandus fööniksi kombel tuhande ja mitte kümnendi võrra varem või hiljem?

1960ndate aastate kohta on olemas mitmed käibivad mudelid ning kõigil neil on oma struktuur ja loogika. On üsna selge, et sellised mudelid ei saa olla looduslikud, kuna mudelid kui sellised eksisteerivad ikkagi kellegi peas. Samas jõuavad mingid grupid alati üksmeelele osade mudelite ja märksõnade suhtes. Näiteks on pea kõigi poolt omaks võetud kuuekümnendaid iseloomustav märksõna kosmosekümnend.

Iga ajastu puhul saab rääkida ka laenudest, näiteks võetakse kuuekümnendatest üle pikad juuksed ning rekonstrueeritakse need teise aega või kultuurisituatsiooni. Kui otsida laene sellest ajast või viiteid kuuekümnendatele tänapäeva maailmas, tuleb eristada otsest ja kaudset suhet. Me võime praegusest kultuurist taandada kuuekümnendatele mida iganes, näiteks *new age*. Ent kui vaadata lähemalt mõnda *new age*'i poodi, siis tänapäeval on need väga kaudselt seotud kuuekümnendate *new age*'ga.

Kui rääkida kosmose- või biitlitekümnendist, siis on pea kõigile kohe selge, et jutt ei käi mitte kaheksakümnendatest vaid kuuekümnendatest. Seda tüüpi märksõnad osutavad aga ikkagi müütilisele kooslusele ning kui see lahti kerida ajalooliseks narratiiviks, siis eriti just kuuekümnendad omandavad müütilise joone ja paatose.

Käesoleva lõputöö eesmärgiks ongi eristada mudeleid, vaadata nende käitumist ja kuidas on nende ettekujutustega eesti kirjanduses ennast suhestatud. Töö on jaotatud neljaks

peatükiks, igäühel ka alapeatükid. Esimes osas leiab kajastamist kuuekümnendate maailma- ja kultuuriajalugu, teises peatükis on aga keskendunud maailma kirjandusele ning sel ajal olulistele kirjanduslikele suundadele - prantsuse eksistentsialism, absurddraama, prantsuse uus romaan, *beat*-kirjandus, soome modernism, ladina-ameerika uus romaan, Ida-Euroopa vastupanukirjandus, draamauuendus, publitsistik laine kirjanduses ja postmodernistlik suund. Alates kolmandast peatükist on uuritud Eestit, kirjeldades 60ndate eesti kultuuri ja ajalugu. Viimases, so neljandas osas olen uurinud eesti kirjandust: nii luulet, draamat kui ka proosat.

Oma lõputöö pealkirjaks valisin *Kuldsed kuuekümnendad eesti kirjanduses*. Eesti kirjanduse all pean ma silmas ENSV territooriumil kirjutatud eestikeelset kirjandust. Teise maailmasõja ajal lahkus Eestist enamus kirjanikest ja teatritegelastest, nende edasine elu- ja loometee möödus juba võõrsil. Nii tekkiski kaks ajas paralleelselt kulgevat Eestit ja ka kaks eesti kirjandust.

Viimases peatükis käsitlen luule ja proosa kõrval 60ndate eesti draamat, kuna ka see on osa kirjandusest. Draamatekstide suur enamus ilmus kõigepealt raamatuna ning alles hiljem leidis tee teatrilavale. Nii on iga draamatekst vaadeldav iseseisva kirjandusliku tekstina koos selle juurde kuuluva retseptiooniga.

Töö koostamisel kasutasin põhiliselt kahte raamatut, mis sisaldavad endas mitmete kirjandusteadlaste artikleid antud perioodi kohta eesti kirjanduses - 2001. aastal ilmunud raamatut *Eesti kirjanduslugu* ning 1991. aastal ilmunud *Eesti kirjanduse ajaloo* II köidet. Samuti olen kasutanud mitmeid perioodikaväljaandeid (*Vikerkaar*, *Keel ja Kirjandus*).

Töö valmimisel oli suureks abiks juhendaja Kaija Pruel, kellele siinkohal suured tänud.

I KUUEKÜMNENDATE ÜLDAJALUGU

Ajaloo mõiste alla mahub mitu erinevat ajalugu. Korraga saame rääkida nii poliitilisest, majanduslikust, kirjandus-, olme-, muusika-, kultuuri jne ajaloost. Käesoleva uurimustöö jaoks on olulised järgnevad viis:

1. kuuekümnendate üldajalugu
2. kultuurilugu
3. kirjanduslugu
4. Eesti ajalugu (eelkõige just poliitiline ajalugu)
5. Eesti kirjanduslugu kuuekümnendatel

1.1. KUUEKÜMNENDATE ÜLDAJALUGU

Teatavasti on 60ndad ühtlasi ka Külma sõja aeg, mis tähendab et idablokimaad ja lääneriigid on omavahel üsna tugevas ideoloogilises vastasseisus. Ühiskonna vabanemine diktatuuri äärmuslikest vormidest algas NSV Liidus järk-järgult pärast Jossif Stalini surma (1953). 50ndate keskpaigast oli seda ka Eestis tunda, kuid selgemalt muutus kultuurikliima siiski alles pärast 1956. aastal toimunud NLKP XX kongressi, kus uus parteiliider Nikita Hruštšov astus üles programmilise (esialgu küll laiemale üldsusele salastatud) kõnega, kritiseerides isikukultuse kahjulikke mõjusid senises riigijuhtimises (Velsker 2001: 412). Stalini riigijuh- ja isikuomaduste ning tema võimulolekul juurdunud valitsemismeetodite avalik hukkamõist äratas inimestes lootusi, et Nõukogude riigile kui hirmu-, uslamatus-, ja vägivallasüsteemile on sellega lõpp tehtud. See tähendas teatavat demokratiseerimist, mis oli vältimatu eeltingimus ühiskonnaliikmete loovuse, initsiatiivi ja teovõime vallandamiseks, mis omakorda oli vajalik NSV Liidu kui riikliku moodustise säilimiseks (Kalda 1991: 12) Inimestesse sisendatud lootustesse usuti. Usaldust äratas eelkõige just isikukultuse kriitika. Sellega oli alanud sulajastu.

Üsna samal ajal hakkab Nõukogude Liit rääkima ka rahuliku kooseksisteerimise poliitikast, mis tähendab, et idabloki poliitika on muutunud. Selle protsessi pidurdumine toimus aga 60ndate esimeste aastate jooksul.

1960. aastal tulistas Nõukogude Liit oma territooriumil alla USA luurelennuki U-2, mistõttu tekkivad riikide vahel taas pinged, tekib kriis. Oktoobris 1962 avastasid USA luurelennukid Kuubale paigutatud Nõukogude tuumalõhkepeega keskmääraketid, mille lennuulatus küündis USA keskosani. USA reageeris sellele probleemile üsna teravalt ning USA ja Nõukogude Liidu väed viiakse kõrgendatud valmidusastmele. Kriisi lahendab see, et raketid viiakse Kuuba territooriumilt välja. Inimkond seisis silmitsi kolmanda maailmasõja vahetu puhkemise võimalusega, siiski suudeti viimasel hetkel jõuda kompromissini (Adamson jt 2000: 133). Kuuba kriisi lahendamine saab uueks nurgakiviks pingelõdvendamispoliitikale. Selle tulemusena sõlmitakse mitmeid rahumeelseid lepinguid, samas ka piiratakse tuumarelvade katsetamist.

Kuuekümnendateks on selge, et USA ja Nõukogude Liit määravad üheskoos globaalpoliitikat, ent kummalgi polnud õnnestunud saavutada võtmepositsiooni. Närviline, kuid enesekindel USA seisis vastamisi enesekindla, kuid närvilise Nõukogude Liiduga Berliini, Kongo ja Kuuba küsimuses (Hobsbawm 2002: 272).

Tegelikkuses oli selle vastastikuste ähvarduste ja kuristiku äärel mängimise ajastu lõpptulemuseks küllaltki stabiilne rahvusvaheline olukord ning kahe suurriigi vaheline vaikne kokkulepe lõpetada üksteise ja maailma hirmutamise, mida tähistas telefoni “kuuma liini” sisseseadmine, mis nüüdsest (1963) hakkas ühendama Valget Maja ja Kremli. Berliini müür (1961) sulges viimase määratlemata piiri Ida ja Lääne vahel Euroopas. USA leppis kommunistliku Kuubaga oma ukstelävel. (Hobsbawm 2002: 272).

Just kuuekümnendatel muutub väga oluliseks lääne kirjandusteadvuses postkoloniaalse maailma uurimus. Siiamaani on juhtivatel lääneriikidel olnud suured koloniaalimpeeriumid.

60ndatel hakkab välja kujunema poliitiline kaart, mis tähendab, et kaardile astub Kolmanda Maaailma poliitiline blokk. Ning nüüd, seoses postkoloniaalse maailmaga, tekib tugev kolonialismivastatus. Oluline on see aeg just Aafrika iseseisvumisele. Kokku variseb Portugali Aafrika impeerium ning tasapisi langeb see kommunistide kätte (Angola, Mosambiik, Guinea-Cape Verde) (Hobsbawm 2002: 275). Kuuekümnendatel iseseisvusid Aafrikas mitmed riigid, olulisimaks võib vast pidada Alžeeria vabanemist Prantsusmaa ülemvõimu alt (Prantsusmaa-Alžeeria sõda 1954-62).

Lisaks Nõukogude Liidule ja Ameerika Ühendriikidele on vaatlusaluse kümnendi jooksul olulised ka Prantsusmaa, Hiina, Vietnam, Kuuba ning 60ndate lõpupoole ka Tšehhoslovakkia. Majanduslikult on olulised Saksamaa ning Jaapan. Samas on ka maid, mis mõjutasid kultuuri rohkem kui teised, näiteks Suurbritannia, India (kujuneb liidriks Kolmanda Maaailma blokis, vaimuhoiakute pühapaigaks).

1963 mõrvatakse John F. Kennedy. 1964 kõrvaldatakse võimult Nikita Hruštšov ning tema asemele tuleb Leonid Brežnev, toimub pööre stagnatsiooni. Peale sulaaega saabub Brežnevi ainuvõim, mis kestab kuni tema surmani aastal 1982. Selle sisulisi tagajärgi on 1968. aastani raske märgata. Isegi peale 1968. aastat kestavad edasi mõned sellised protsessid, mis märgivad vabamat kultuuri õhustikku.

1968.-1969. aastal rullus mässulaine üle kõigi kolme maailma või vähemalt üle suure osa neist, elluvijateks põhimõtteliselt uus sotsiaalne jõud, tudengid (Hobsbawm 2002: 482).

1968 on pöörane aasta kogu maailmas. Toimus sündmus, mis on ajalukku läinud Praha kevadena. Poliitilise liberaliseerumise nõuded olid tol ajal õhus nii mõneski riigis, kuid eriti tugevad olid need Tšehhoslovakkias seetõttu, et stalinism oli olnud seal eriti karm ja kauakestev, kui ka seetõttu, et väga paljud kommunistid (eriti intellektuaalid) olid tugevasti šokeeritud kontrastist ikka veel hellitatavate kommunistlike lootuste ning režiimi tegelikkuse vahel (Hobsbawm 2002: 436). Kommunistliku riigi struktuuri oli juba sisse

kirjutatud, et reform sai alguse ülalt, so parteist. 1968. aasta niinimetatud Praha kevad, millele eelnes ja millega kaasnes poliitilis-kultuuriline käärimine ja agitatsioon, sattus ühte aega üleilmse tudengiradikalismi suurpurskega, mis tekitas üheaegseid, peamiselt tudengitele keskendunud sotsiaalseid liikumisi Californiast ja Mehhikost Poola ning Jugoslaaviani (Hobsbawm 2002: 437).

Praha kevades peitus võimalus või illusioon luua inimnäoline sotsialism. Tulemuseks oli aga see, et idabloki koondväed tungisid Tšehhoslovakkiasse ning see okupeeriti Nõukogude vägede poolt. See oli nii lootuste haripunkti kui ka nende purunemise aasta. See oli esimene kaalukam märk süsteemi uuest jäigastumisest.

Hiinas toimuv saab eeskujuks Lääne äärmusvasakpoolsetele. Neile mõjus, millise jõu ning grandioossusega seal üritusi läbi viidi. Hiinast saab kolmas juhtiv tuumariik. Hiinas toimuvast uhkeimaks ning samas ka kohutavaimaks osutub Mao Zedongi poolt juhitud kultuurirevolutsioon. See on kõige otsesem võimsa permanentse revolutsiooni mudel. See omakorda tähendab ka suure hulga kultuuriliste väärtuste ja intelligentsi hävitamist. Eriti ränk löök tabas just vähemusrahvaste kultuure: tiibetlaste, mongolite, uiguuride jt oma. Revolutsioon viidi läbi eelkõige Maosse uskuvate ja teda jumalikustavate noorte e hungveipingide (tõlkes punakaartlased) abil. 1969.a. hakatakse seda pidurdama, ent ametlikult kestab see 70ndate keskpaigani (Adamson jt 2000: 151).

Suuremaid kultuurimüüte konstrueeritakse tol ajal Läänes ja need saavadki eeskujuks idatsooni liikumistele. II maailmasõja järgsetel kümnenditel iseloomustab Lääne riike suur majanduskasv ja jõukus, mis omakorda tagas neis riikides ka majandusliku heaolu. Euroopas teeb suurima spurdi Lääne-Saksamaa - poliitiliselt oli see küll piiratud, ent majanduses said nad nii mõndagi realiseerida. Just Saksamaalt leiame märgi, mis sümboliseerib kahe maailma eraldatuse - Berliini müür (1961), mis geograafiliselt jagab maailma kaheks, üks osa sellest jääb nn raudse eesriide ette ja teine selle taha. Eriti oluline on Berliini müüri lõhkumine just 80ndate vabastusliikumise käigus.

Lääneriikide seas on väga omanäoliseks Jaapan – majandusime, mis on mingis mõttes ootamatu juhtum ja muudab traditsioonilist poliitilist loogikat. Tänu kiirele majanduskasvule haagib Jaapan end lääneriikide perre. Siiski on läänebloki juhtriigiks USA, seda peaaegu igas mõttes - poliitikas, majanduses ja üha enam ka kultuuris.

USA märksõnad sel ajal on: John F. Kennedy (mõrvati 1963), neegrite olukord (Martin Luther King, mõrvati 1968) ning sellest tulenevalt kodanikuõiguste liikumine, Vietnami sõda (1962-75).

John F. Kennedy valitakse 1961. aastal USA presidendiks. Oluline on tema osa just poliitilises pingelõdvendamises. Surematuks märgiks muudab Kennedy see, et ta juba 1963. aastal tapeti. Tundub nagu oleks USA enim mütiliseeritud maa. Üsna loomulik, et kui USA ajalugu on mütiliseeritud nagu ka 60ndad aastad, siis need kaks müüti oma ristumiskohas annavad väga jõulisi topeltnüüte. Neist dramaatilisim ning kaalukaim on Vietnami sõda. Seda sõda USA ise küll välja ei kuuluta, ent see on üks Külma sõja järjekordseid avaldumisvorme. Vietnami sõda algas 1964. aastal, mil Ühendriikide kongress andis presidendile loa viia väed Vietnami. Juba varem oli Lõuna-Vietnam kommunismi vastane ning Põhja-Vietnam selle pooldaja. USA astub Lõuna poolele. Globaalpoliitiliselt on see omakorda nagu topeltnüü, kus ametlikul poliitilisel areenil USA ja NL sõlmivad suhted ning samas peetakse kolmandal territooriumil sõda selle üle, kas kommunism levib või mitte. Selle mõju dramaatiline tähendus suureneb ameeriklaste jaoks. Sisuliselt USA kaotab sõja, sest juba selle algusest peale on Ameerikas suur sõjavastatus - toimuvad rahumarsid, meeleavaldused jne.

Rahuliikumistega põimuvad vähemuste, noorte jt. liikumiste üritused. Hoogustub neegrite vabastusliikumine. 60ndateni oli valdav ettekujutus neegrist kui alamast inimesest. Seda kümnendit on nimetatud ka Aafria aastakümneks. Esile tõuseb *must liikumine* USA-s. John F. Kennedy ajal püütakse seaduste kaudu luua kõigile võrdsed õigused, just siit on välja arenenud hüperkorrektsus nendes suhetes. Siit saab hoogu juurde demokraatia USA-s.

Neegrite rahutusi jätkub kogu kümnendiks, kõige verisemad neist toimusid Detroidis 1967. Ka siin on tegemist karismaatilise liidriga, kelleks sedapuhku on Martin Luther King. Just temast saab teise müütilise mõrva ohver USA-s (esimeseks on J.F.Kennedy mõrv 1963). Martin Luther King lastakse maha Tennesseees hotelli rõdul 1968. aastal. Viis aastat varem pidas ta oma kuulsaima kõne sümbolse pealkirjaga *I Have a Dream*.

Teine Lääne riik USA kõrval, kus sarnased sündmused väga aktiivselt aset leiavad, on Prantsusmaa. Sõjajärgne Prantsusmaa oli juba 40-50ndatel üsna tugevalt mõjutatud vasakpoolsetest ideedest. Just seal toimus vasakpoolsete intellektuaalide liikumine. Vasakpoolne opositsioon hakkab end tugevalt siduma rahuliikumisega, millele annab tõuke Alžeeria vabanemine 1962 aastal Prantsuse ülemvõimu alt. Prantsusmaal oli üsna selgesti tajutav seesmine pinge parempoolsete presidentaalsete taotluste ja valdava vasakpoolse vahel, kuna Prantsusmaa karismaatiliseks liidriks saab parempoolsete vaadetega kindral Charles de Gaulle. Ta hakkab Prantsumaad juhtima suurema iseseisvumise suunas, näiteks arendab välja tuumaprogrammi, astub välja NATO-st. Tasapisi loobub Prantsusmaa oma kolooniatest. Viiekümnendatel oli Prantsuse valitsus pidanud läbirääkimisi oma Põhja-Aafrika protektoraadi autonoomia ja (1956) iseseisvuse üle: Tuneesia (millest sai vabariik) ja Maroko (mis jäi kuningriigiks). (Samal aastal loobusid britid vaikselt Sudaanist, mida ei olnud enam võimalik kaitsta pärast kontrolli kaotamist Egiptuse üle). (Hobsbawm 2002: 249)

Prantsusmaal toimus 1968. aastal Pariisi üliõpilaste mäss, millega omakorda kaasnes ka tööliste streik. Sündmuste keskpaigaks said tänavad, barrikaadid - lõpptulemuseks oli siiski poliitiliste võimude võit.

Maailm oli täis revolutsioonilist elu. Ülesastumisi oli ka New Yorgis, Madridis, Varssavis ja mujal.

1.2. KULTUURILUGU

Kuuekümnendate aastate kohta on kultuuriteadvuses juurdunud rida müütilisi kujutlusi. On ka otseselt eesti kirjandusega seotud ettekujutusi, mis võiksid olla üldisemaltki olulised – kuuekümnendate eesti kultuur (erinevalt Läänest) on kirjanduskeskne, ja seetõttu võiks oletada, et kirjandust kirjeldavad mudelid osutuvad mõnigi kord kogu ajajärgu kirjeldamisvahendiks. Ei saa küsida, millised on kuuekümnendad “tegelikult”, kuid on võimalik luua iseenesega vähemas või suuremas kooskõlas olevaid pilte (Velsker: 1210).

Kuuekümnendaid seostatakse enamasti alternatiivsusega. Kümnenäi märksõnaks on ka optimism: jõukuse-, meediahüppe-, kosmose-, postkoloniaalse süsteemi tekke ja poliitiliselt pingelõdvenduse kümnenäi. Omaette märkideks kujunevad alternatiivsus, revolutsioonilisus, noored (hipid, *beat*, folk jne), vähemused (neegrid, naised), armastus (seksuaalrevolutsioon), rahu, vabadus, vasakpoolsus, Kuuba (romantiline revolutsioon), Hiina (totaalne revolutsioon), Tšehhi (inimnäoline revolutsioon), psühheedia, religioossed otsingud.

Oluliseks tolle aja märksõnaks on noortekultuur. Arvestama tuli hakata noortekultuuri kui iseseisva nähtusega. Noorte suhtelise eraldumise protsess käivitus kõige selgemalt 50ndatel *rock'n'rolli* pealetungiga. Sellele lisandusid omakorda spetsiifilised jooned (muusika, mood) ning seisukoht, et ei tohi usaldada kedagi, kes on vanem kui 25. *Rock'n'roll* ühendab musta muusika ja noored, mis mõlemad olid seni allasurutud. Sellest areneb edasi jõuline noorte ja neegrite vabastusliikumine. Muusika loob identiteedi ja selles ajas just noorsoo kui vähemusgrupi identiteedi. Muusika märksõnadeks on *beat*, *folk*, *blues*, *soul*, jätkub ka *rock*. Suur *The Beatles*'i fenomen. Midagi sellist seoses muusikaga varem kogatud ei oldud. Siia lisandub ka sotsiaalpsühholoogiline aspekt, see oli jõud, mida tuli

arvestada. Ameerika kultuuris räägitakse Briti invasioonist, kus Ameerika elu hakkaks mõjutama näiteks biitlite muusika või Londoni tänavapilt.

Üsna oluline nihe läbib noortekultuuri kümnendi keskel, mil senine *underground*-kultuur leiab avaliku sünteesi. Suur osa selle aja *underground*-muusikast on psühheedelne. Tänu hipiliikumisele on seda perioodi nimetatud ka lillelaste kümnendiks. Hipid kujunevad otseselt kuuekümnendate teise poole märgiks: pikad juuksed, teksad, palvehelmed, tikandid, peapaelad, lilled.

Kuuekümnendate keskel toimuvad nihked ka üldisemas massikultuuris. Näiteks tulevad 1965. aastal suurmüüki miniseelikud. Hipikultuur kannab endas väärtusi, mis kujunevad ajastu märksõnadeks: rahu, armastus, seks, vabadus, narkootikumid, psühheedelia, zenbudism. Tol ajal toimub väga palju sõjavastaseid aktsioone, vabadusliikumisi. Eraldi märksõnaks kujuneb 60ndad kui armastuse kümnend. Jumalariik, mida maale tahetakse tuua, on just rahu ja armastuse riik. Kuuekümnendate noortekultuuri põhiloosung on *Make love, not war!*.

Kuuekümnendad on ka seksuaalsuse legaliseerimise kümnend. Noortekultuuris saab üheks teesiks vaba keheline armastus. Seksuaalrevolutsioon on ka poliitiline, näiteks Lennon-Ono *bed-in* intervjuud, mis on vaieldamatult poliitilised. Sel ajal saab hoogu ka pornotööstus ning luuakse mitmeid nudistide randu. (Hobsbawm 2002: 356-357).

Oluline hüpe toimus ka teaduse arengus, hakatakse sinna paigutama järjest suuremat kapitali ning eelkõige arenes kosmosetööstus (60ndad kui kosmosekümnend). Kosmosevõidujooks USA ja NL vahel. 1961. aastal toimus Juri Gagarini lend kosmosesse. Temast saab esimene inimene, kes näeb maailma kõrvalt - toimus vaatepunkti vahetus. 1969. aastal jõuavad ameeriklased Kuule. Kosmiline optimism - võime lennata, kuhu iganes. Nii Idas kui Läänes levib kosmosefantastika. Samas oli see ka aeg, mil hakkas laiemalt levima teleri tehniline areng, esimesed satelliidiülekanDED mandrilt mandrile -

tunnetus maailma väiksusest. Samas osutub meedia üha suuremaks massidega manipuleerimise vahendiks. Ka meelelahutustööstuse areng jääb sellesse kümnendisse, kuna inimestel on nüüd tänu tehnika arengule rohkem aega (vähemalt Läänes).

Kuuekümnendate keskseks ideoloogiaks saab vasakpoolsus, mis on alim ühiskonna muutmisele, reformimisele. Ühelt poolt tingib selle ka koloniaalsüsteemi lagunemine ning vähemuste õiguste eest võitlemine.

Esimest korda oli maailm, või vähemalt maailm, milles elutsesid tudengite ideoloogid, tõeliselt globaalne. Ühed ja samad raamatud ilmusid peaaegu ühel ja samal ajal tudengite raamatupoodidesse Buenos Aireses, Roomas ja Hamburgis (1968. aastal sisaldasid nad kindlasti Herbert Marcuse'i). (Hobsbawm 2002: 485)

II KUUEKÜMNENDATE KIRJANDUS MUJAL

2.1. ÜLDISEID TENDENTSE

Väga suures osas toetub kuuekümnendate ilukirjandus varasematele, eelkõige just 40-50ndate mudelitele. Samas on ka täiesti uusi kirjanduslikke suundi ent rohkem siiski neid, mis on välja kasvanud varasemast. See tendents kehtib ka suuremate tähtteoste puhul.

Olulisemateks teosteks 40-50ndatest, mis suuresti mõjutavad 60ndate kirjandust on: 1942 **Albert Camus** *Võõras* ja 1947 *Katk*; 1950 **Eugene Ionesco** *Kiilaspäine lauljatar*; 1953 **Samuel Beckett** *Godot'd oodates*; 1953 **Alain Robbe-Grillet** *Kummid*; 1954 **Aldous Huxley** essee *Taju ukсед* ja **William Golding** *Kärbeste jumal*; 1955 **Vladimir Nabokov** *Lolita*; 1956 **Allen Ginsberg** *Ulg ja teisi luuletusi*; 1957 **Boris Pasternak** *Doktor Živago* ja 1958 ilmunud **Günter Grass**'i *Plekktrumm*.

Suuremad kirjanduslikud nähtused on seotud metropolidega. 60ndatel jääb selline tendents kestma, ent samas kerkivad esile ka uued, rohkem perifeersed nähtused. Sellele ajale on iseloomulik, et teater on kultuuriprotsesside osas kirjanduse lipukandjaks. Näiteks prantsuse uus romaan, *beat*-kirjandus ja absurdidraama - need kõik on seotud metropolidega. On ka nähtusi, mis genereeritakse 60ndate sees ja on metropolidega vähem seotud - kirjandus satub perifeeriasse. Tekib Ladina-Ameerika uus romaan, nn Ida-Euroopa ehk vene vastupanukirjandus, tugev publitsistlik suund ning kirjanduse baasil tuletatakse postmodernistlikud struktuurid.

60ndail tõusevad esile 19-20. sajandi loodusfilosoofid ja müstikud, näiteks Blake, Emerson ja Hesse- kelle teos *Stepihunt* saab eksistentsiaalse eluhoiaku kultusteoseks. Olulist rolli mängivad ka seksuaalrevolutsioonilist kirjandust levitavad autorid nagu Vladimir Nabokov, kelle kuulsaim teos on *Lolita*. Kümnendi kultusautoriteks peetakse Aldous Huxley'd, Henry Miller'it ning Jerome David Salinger'i, keda peetakse ka zen-budistliku laine

eelkäijaks. 50ndatest saab rääkida ka saksa kirjanduse uuest tõusust maailmas, eesotsas Günter Grassiga.

Kuuekümnendaid on nii Läänes kui Eestis peetud uueneva ja radikaalse kultuuri kümnendiks. Tiit Hennoste järgi algab peale II maailmasõda modernismi normaalparadigma, mis annab küll juurde uusi nähtusi, kuid need on taandatavad sajandi algusesse. Kohati on peetud kümnendit ka antiliteratuurseks, kuna aega genereerisid küll kirjanduslikud nähtused, ent kirjandus tõugati juhtpositsioonilt välja, eelkõige just kunstide sünkretismi nimel. Mart Velskeri arvates realiseerub 60ndate loomus kõige kujukamalt alles aastakümne lõpus ja osaliselt uue kümnendi alguses. (Velsker 1999: 1211)

2.2. PRANTSUSE EKSISTENTSIALISM

Prantsuse eksistentsialism on alusmudeliks nii filosoofia- kui kirjandusajaloole. Eksistentsialismi peamine iseloomulik joon oli isikliku vabaduse rõhutamine ning inimloomuse, mis määrab ära inimese iseloomu või rolli elus, eitamine. Tihti levis sellelaadne kirjandus traktaatide ning tekstidena, mis on illustratsiooniks filosoofilistele teksitdele.

Prantsuse eksistentsialismi tuntuimad esindajad on Jean-Paul Camus ja Albert Sartre, kes mõlemad uurisid oma loomingus ettekujutust kangelasest kui universaalsest tegelasest, kes on “heidetud” maailma ning seisab vastamisi absurdse olukorraga, kus ta määrab ainuisikuliselt omaenda saatust, juhindudes üksnes iseenda “tõelisusest” (Beesley jt 2000: 89). Selline mõtteviis on mõjutanud mitmeid noori sugupõlvi.

Eksistentsialismi laine toob Eestisse Jean-Paul Sartre. Tema raamat *Sõnad* ilmub 1964 ja juba järgmisel aastal on teos tõlgitud eesti keelde ning ilmub *Loomingu Raamatukogus*. See on autobiograafiline raamat, kus ta jutustab, kuidas ta kasvas väikest kasvu ja kõõrdi

vaatava lapsena ilma sõpradeta ning tõmbus ema kuuenda korruse korterisse- kõrgusesse, kus on unistuste asupaik- kirjutama. Sartrele omistati ka Nobeli preemia, kuid sellest ta loobus, tuues põhjuseks selle taga olevad halvad kodanlased.

2.3. ABSURDIDRAAMA

Eksistentsialismi taandudes kerkib esile uus nähtus - absurdidraama, ilmestades üheaegselt nii kirjandustekste kui teatriuendust. 60ndail hakkab hajuma sõjajärgne absurditunne ning esile kerkib optimism. Absurdidraama eitab olustikulis-psühholoogilist kirjandust - nii süžeed, karaktereid kui ka dialoogi, ning lähtus eksistentsialistlikust maailma ning inimese absurduse ideest. Nad jagasid oma erilisi arvamusi inimkonna olukorra kohta universumis ning löid uue draamastiili, andmaks edasi oma viha, eesmärgipuudust ja meeleheidet. Absurdidraamat iseloomustab ebaloogilisus, dialoogide seosetus, monoloogide ülekaal ning tegevuse vähesus. Tihti laenati vanast rahvateatrist ja tsirkusest võttestikku - pantomiim, akrobaatika jms. Need näitekirjanikud olid radikaalsed seetõttu, et nende arusaam elust kui ebaratsionaalsest, absurdsest seisundist kujundas nii nende töö sisu kui ka vormi. (Beesley jt 2000: 122)

Selle kirjandusliku suuna üheks parimaks esindajaks on Eugene Ionesco ning tema tuntuim näidend *Ninasarvik*, kus ta kirjeldab fašismi levikut. Kuid Eugene Ionesco ei ole eelkõige poliitiline kirjanik. Pigem loob ta näidendeid, kus pole mingisugust ühtsust - ei tegelastes, mälestustes, süžees ega ajas.

Sama oluline kui Eugene Ionesco absurdidraama kirjanikuna on seda ka iirlane Samuel Beckett. Tema esimene näidend "Godot'd oodates" (1953), tõi autorile kiiresti rahvusvahelise tuntuse. Peale sõnade vahetuse ei toimu näidendis praktiliselt mitte midagi. Ka sõnad ei liida Beckett'i tegelaskujusid üksteisega, pigem juhivad need tahtlikult

tähelepanu asjaolule, et keegi ei anna teisele midagi. 1969. aastal pälvis ta Nobeli kirjanduspreemia.

2.4. PRANTSUSE UUS ROMAAN

Prantsuse uue romaani ehk *nouveau roman*'i kirjanduslik esiletõus algab 50ndatel, kuid aktiivne protsess on just 60ndatel ning ta säilitab oma revolutsioonilisuse. *Nouveau roman*'i tekkimine oli kirjanduslik reageering isikliku vabaduse ideele, mida toleaegete kirjanike arvates eksistentsialism nõudis. Selles väljendus ka küllaltki karm filosoofia, mille kohaselt ei ole moodsas maailmas enam kohta individuaalsusele. Olulisemad esindajad on Alain Robbe-Grillet ning Nathalie Sarraute. Nad heidavad süstemaatiliselt kõrvale ilukirjanduse traditsioonilised osad: kronoloogia, süžee, tegelased ja äratuntava autorihääle. Nii lagunevad tegelaskujud kui ka kompositsiooni põhiprintsiibid ning sisu tuleb muuta vormi kaudu. Selle asemel, et kirjeldada seda, kuidas asjad on või näivad olevat, püüavad nad näidata seda, mis tunde need tekitavad. (Beesley jt 2000: 90). Lugejale esitatakse seletamatuid, lõpetamata või korduvaid sündmusi nii, et pole kunagi selge, mis täpselt on kunagi toimunud.

Prantsuse uue romaani tähtsus:

- 1) On eelkäijaks teoreetilisele radikaalsusele kirjanduses
- 2) Tähtsustub sotsiaalsete muutide läbivalgustamine
- 3) Mitmete autorite puhul on seos vasakpoolsuse tõusuga ilmne

2.5. BEAT-KIRJANDUS

Kui Prantsuse revolutsionäär oli tark, siis USA revolutsionääri jaoks ei oma akadeemiline haridus nii suurt tähtsust. Ning USA-s tekibki 50ndate keskel *beat*-kirjandus. *Beat*-kirjandus oli olemas enne *beat*-muusikat, omavahel saavad nad kokku just 60ndatel. Sõna *beat*, tähenduses kurnatus, oli kasutusel džässmuusikas, kuid biitnikud võtsid selle omaks seoste pärast sõnaga *beatific* - õndsalik. Biitnikud näevad end kui järjekordset löödute põlvkonda. Liikumise keskmes olid Allen Ginsberg (*Ulg ja teised luuletused* 1956), Jack Kerouac (romaan *Teel* 1957) ja William Burroughs. Nad olid kodanliku muganemise ja võltsväärtuste vastu mäslevad noored. Nad tahtsid kirjandust vabastada selle akadeemilisest varaküpsusest ning tuua selle tagasi tänavatele. Nende kirjandus oli vahetu, loodud narkootikumide, džässi, seksi või zen-budismi abil teravdatud tajuga (Beesley jt 2000: 92). Biitnike tegevus on aktiivsem just 60ndate esimesel poolel.

Beat-kirjandust iseloomustavad:

- 1) Oldi “hästi tehtud” kirjanduse vastu. Kuuekümnendaid iseloomustab keeleline revolutsioon, mis tuleb eriti välja just *beat*-kirjanduse kaudu - nende jaoks oli oluline viimistlemata, kõnekeele lähedane keel.
- 2) Rõhutatakse spontaanset alget- elu on see, mis teeb inimeseks ja seejärel kirjanikuks.
- 3) Üheskoos spontaanse taotlusega tulevad kirjandusse sisse uued käänud, näiteks hakatakse sihipäraselt lindistama spontaanset kõnet ja see võetakse sellisel kujul üle kirjandusprotsessi. Alternatiivsel viisil kajastatakse siin ka uut, tehnilist maailma.
- 4) Biitnikud kannavad endaga totaalse kogemuse ideoloogiat, st et eelnevalt on vaja saada mingi intensiivne kogemus, näiteks narkootikumidest, alkoholist, muusikast.
- 5) Nad toovad seksuaalse ekstaasi kirjandusse. Taustaks on siin selgelt 19. sajandi müstikud ning zen-budism.
- 6) Otsene sotsiaalne protest- räägitakse kaukameeste ja kodanlaste vastu

On teada biitnike elu-ja kirjanduslaadi ennasthävitav joon. Näiteks 1969. aastal suri alkoholimürgitusse Jack Kerouac.

2.6. SOOME MODERNISM

Soome modernism, millel on suur tähtsus eesti 60ndate kirjanduse väljakujunemises, on luulekeskne. See on elliotliku ehk uuskriitilise suuna jõudmine Soome. Üheks olulisemaks esindajaks on vasakpoolse maailmavaatega Pentti Saarikoski, kes ühtlasi juhib soome kõnekeele revolutsiooni. Kuid sinna aega jäävad ka luuletajad Paavo Haavikko, Eeva-Liisa Manner, romaankirjanik Väinö Linna.

2.7. LADINA-AMEERIKA UUS ROMAAN

Ladina-Ameerika uus romaan (*nueva novela*) ehk maagiline realism ning prantsuse uus romaan on ajaliselt paralleelselt arenevad kirjanduslikud nähtused. Prantsusmaal tekib see 50ndate teisel ning Ameerikas 60ndate esimesel poolel.

Ladina-Ameerika uuele romaanile on iseloomulikud:

1. Muutused aja kujutamisel. (See joon on ka prantsuse uue romaani tunnuseks.)
2. Erinevalt prantsuse analüütlisest uuest romaanist on ladina-ameerika oma rohkem sünteesiv, tahetakse ühendada erinevad märgisüsteemid.
3. Toimub pidev süntees maagilise aja ja elukäsitluse ning ajaloolise aja vahel. Palju esineb fantastilisi või maagilisi sündmusi, otsekui oleksid need tavalised.
4. Kuna Ladina-Ameerikas oli levinud romantiline revolutsioonilisus, siis said sealsed autorid toetuda nii rahvalikule revolutsioonilisusele kui ka rahvalikule pärimusele. Eurooplane tunneb neid tekste lugedes tihti eksootikat.

Kuna Ladina-Ameerika maid seovad ühised keeled, on sealsed kirjanikud rohkem koos kui Euroopas. Tuntuim kirjanik sellest perioodist on *Sada aastat üksildust* (1967) autor kolumblane Gabriel Garcia Marques, samas on tähelepanu pälvinud ka mehhiklane Carlos Fuentes, kuubalane Alejo Carpentier, argentiinlane Julio Cortazor ning peruulane Vargas Llosa.

2.8. IDA- EUROOPA VASTUPANUKIRJANDUS

Sõjajärgsel ajal talus uus kirjanike põlvkond terves maailmas tsensuuri, vangistust ja pagendust, mitte üksnes nende teostes väljendatud poliitilise ja ühiskondliku kriitika tõttu, vaid ka seepärast, et nad osalesid aktiivselt poliitikas, eriti kodaniku- ja inimõiguste nõudmisel.

Tegelikkuses räägitakse pigem vene kirjanduse uuenemistendentsidest kui vastupanukirjandusest. Lääne- ja Ida-Euroopa kultuuri areng ei toimu päris ühtlaselt. Näiteks on Ida-Euroopas olev antiliteratuurne alge nõrgem kui oli seda Läänes, st kirjandus säilitas oma juhtpositsiooni kauem. Vastupanukirjandus on suunatud vasakpoolsuse vastu.

Sellise kirjandusvoolu esinadajaks on ka libadissidendist luuletaja Jevgeni Jevdušenko, keda lubati võimude poolt ka Läände esinema. Ühes USA ajalehes toimub Jevdušenko ja John Steinbecki vaheline debatt Vietnami sõja üle. Jevdušenko, kes oli loomulikult sõja vastu, meeldis ühtemoodi nii NL ametnikele kui Lääne rahuvõitlejatele. Sarnaseid tegelasi on ka eesti kirjanduses olemas, näiteks Arvi Siig, kes püüdis võimu sees olles ajada oma liini.

30ndatel oli vene kirjanduses teisitiolemine. Näiteks Mihhail Bulgakovi näol, kelle teos *Meister ja Margarita* ning 40ndatel Anna Ahmatova poolt valminud *Reekviem* saavad ilmuda alles 60ndatel.

Iseloomulik on ka vene autorite käsikirjade salajane toimetamine Läände, kus nad seejärel ilmuvad. 1957 ilmub Läänes Boris Pasternaki *Doktor Živago*. Ta sai selles eest ka Nobeli preemia ent võimud kuulutavad ta dissidendiks ja ta on sunnitud sellest lahti ütlema.

Teine oluline autor toleaeegsest vene kirjandusest on Ivan Solženitsõn ning tema teos *Üks päev Ivan Denissovitsi elus*, mis ilmus Nikita Hruštšovi heakskiidul 1962. Teos tõlgiti koheselt mitmesse keelde ning autor saab kiiresti tuntuks. Raamatus kujutab Ivan Solženitsõn elu ühes Stalini vangilaagris ning samas märgib ta ära sotsiaalse olukorra muutuse NL-s ja hakkab lammutama õnnelikku müüti NL-st. 1964. aastal on Solženitsõn sunnitud tagakiusamise tõttu Venemaalt lahkuma. Ta külastab Eestit, kus kirjutab suurema osa raamatust *Gulagi arhipelaag*, mille eest omistati talle ka 1970. aastal Nobeli kirjanduspreemia.

Vähem tuntutel autoritel on oma kirjanduse väljaandmiseks neli võimalust:

1. Avaldada oma teosed välismaal
2. Avaldada need *undergroud*-väljaannetena
3. Põgeneda välismaale
4. Sattuda vanglasse

Eesti keelde jõuavad kiiresti need tekstid, mida Nõukogude võim lubas trükkida. Samuti tõlgiti eesti keelde ka mõned vene vastupanu kirjanduse tähtteosed: Boris Pasternaki *Doktor Živago* ning Anna Ahmatova *Reekviem*.

Paguluses olevad eesti kirjanikud aga tõlgivad mitmeid olulisi teoseid 20. sajandi esimese poole traditsioonilisest kirjandusest.

2.9. PUBLITSISTLIK LAINE KIRJANDUSES

See tendents on iseloomulik eelkõige Lääne kirjandusele, kus publitsistlikkus on aluseks revolutsioonilisele kirjeldusele. Seda iseloomustab:

1. Suurenenud kirjanduslik huvi päevakajaliste sündmuste ning nende peegelduste/peegeldamise vastu.
2. Suureneb kirjanduse angažeeritus poliitiliselt.
3. Faktikirjandus ehk dokumentaalkirjandus segab faktid ja fiktsiooni.
4. Tekib tihedam side ajakirjandusliku keelega.

Oluliseks teoseks kujunes ka 1962. aastal ilmunud Ken Kesey romaan *Lendas üle käopesa* (*One Flew Over the Cocco's Nest*). Siin kirjeldatakse California vaimuhaigla survepoliitikat, väljendamaks oma vastuseisu heakskiidetud ühiskonnale. Raamatu peategelane on pandud vaimuhaiglasse mitte tema hulluse, vaid anarhistliku käitumise pärast, mille tulemusena mees muutub täiesti abituks võrreldes oma algse tõrksusega. 60ndate kultusromaanideks peetakse ka 30 aastat varem kirjutatud Herman Hesse *Stepihunti* ning John Fowlesi *Prantsuse leitnandi tüdrukut*.

Publitsistlik alge tekitab omakorda rida väiksemaid voole:

1. UUS-ŽURNALISM (*new journalism*), näiteks tõestisündunud mõrval põhinev Truman Caposte' romaan *Külmaverelised*.
2. DOKUMENTAALROMAAN (*non fictional novel*)
3. SÕJAROMAAN - see saab 60ndatel uue kuju, näiteks Kurt Vonneguti sõjavastane autobiograafia *Tapamaja korpus viis* ja Norman Maileri *Õõ malevad: romaan kui ajalugu, ajalugu kui romaan*, mis on tema autobiograafiline jutustus Vietnami sõjast.

Rassiküsimus on Ameerikas pikemat aega olnud olulise tähtsusega. Pärast Teist maailmasõda leidis uus afroameerika kirjanike põlvkond oma hääle romaanides, mis on tähelepanu pälvinud nii oma jõu kui ka ilukirjandusliku vormi valdamisega. Üheks tähelepanuväärseimaks neist on homoseksuaal James Baldwin. Ta kirjeldab nii hetero- kui

homoseksuaalseid suhteid, rassipoliitikat kui kõigi vähemuste kodanikuõigusi. Teoses *Hoopis teine maa* (1962) on kõrvuti nii seksuaalsed kui ka rassiküsimused. James Baldwini tõlgitakse eesti keelde, ent tõlgete kaudu luuakse temast pilt kui mustanahalisest kirjanikust, kuid homopool tõrjutakse välja.

Samasse lahtrisse saab paigutada ka iirlast Seamus Heaney't, kelle loomingus on markantsed peegeldused vahetust kaasajast. Oma loomingus püüab ta mõista seost ühiskonna "rahutuste" ja inimese kõige isiklikumate kogemuste vahel ning ta teeb seda kannatlikult ja lihtsalt oma luuletustes, mis on tehniliselt viimistletud ja emotsionaalselt laetud. (Beesley jt 2000: 153)

Rootsi romaanikirjanik Per Olov Enquist'i dokumentaalromaan *Leegionärid* (1968), käsitleb seda, kuidas pärast Teist maailmasõda andis Rootsi välja Balti põgenikke. Rootsi-eestlaste vastuvõtt näitab, et Eesti pahempoolne vaatenurk oli neile täiesti vastuvõetamatu. Samuti oli see ebameeldiv teema ka Nõukogude tsensuurile ja Nõukogude retseptioon oli seetõttu ka miinusmärgiga.

Teatavate autorite retseptioon oli Eestis täiesti olemas, näiteks Truman Capote romaan *Külmavereliselt*, mis tõlgitakse kiiresti samuti nagu Kurt Vonneguti raamatudki. Paul-Eerik Rummo tõlgib eesti keelde Joseph Helli loomingut.

2.10. POSTMODERNISTLIK SUUND

Siin põimuvad erinevad kirjanduslikud diskursused, näiteks biitnikud toovad kirjandusse kõnekeelsuse. Samuti tõusevad esile vähemusgruppide ja geograafiliselt perifeerne kirjandus. Hiljem konstrueeritakse mingi teoreetiline paradigma, mis praktikas hakkab kirjanduse kulgu hiljem mõjutama. Kuigi postmodernism saab hoogu alles 80ndatel, leidub näiteid sellest juba 60ndatel.

John Fowles debüteerib 1963. aastal teosega *Liblikapüüdja*, sellele järgneb 1966 romaan *Maag* ning 1969 *Prantsuse leitnandi tüdruk*, mis on kõige enam käsitletud postmodernistliku proosa näide tollest ajast. Ühena esimestest kirjutab ta romaani, mis meenutab mitmekihilist torti, mis on üks tüüplisemaid postmodernismi avaldumisvorme. Tema puhul on bestselleri ja kõrgkultuuri kokkupuude vahetu ning see mudel seotakse 60ndatega.

2.11. DRAAMAUUENDUS

20. sajandi Euroopa poliitiliste murrangute keskel üleskasvanud kirjanike jaoks oli globaalse sõjapidamise ning sõjajärgse Euroopa polariseerumise tulemuseks pettumine traditsioonilistes institutsioonides ja riigi autoriteedis.

Tolle aja tuntuimad draama uuendajad olid Peter Weiss ja Peter Handke. Peter Weissi kuulsaim näidend on kahtlemata *Jean-Paul Marat' tagakiusamine ja mõrv, esitatuna Charentoni vaimuhaigla patsientide poolt markii de Sade'i juhtimisel* (1965), tihti tuntud ka kui *Marat/Sade*. See on ainulaadne segu absurdi- ja julmuseteatrist. Näidend dramatiseerib Peter Weisis ja maailmas peituvaid pingeid kujutluse ja tegevuse ning individualismi ja sotsialismi vahel. (Beesley jt 2000: 129)

Peter Handke esimeses tähtsamas näidendis *Publikumõnitus* (1966), analüüsivad neli näitlejat teatri olemust, solvates publikut, ülistades samal ajal etendust ning pöörates sel moel traditsioonilise teartielamuse pea peale. Peter Handke loominguga läbivaks teemaks on seisukoht, et tavaline keel, argipäevane reaalsus ja asjade ratsionaalne kord on piiravad, elu eitavad ning toovad kaasa kollektiivse kaose ja hullumise.

II KUUEKÜMNENDAD EESTIS

3.1. KUUEKÜMNENDAD EESTI KULTUURIS

Kui nüüd tulla Eestile lähemale ja kirjutada muutustest Ida-Euroopas, siis siinkandis olid tendentsid üldisemalt teiselaadsed.

Teatavasti oli ka Eesti tol ajal Nõukogude Liidu ülemvõimu all, nautides järjest suuremat kultuurilist vabadust. See vabadus oli saadetud tagasilöökidest. Näiteks Boris Pasternaki afäär, kus Pasternak sunniti loobuma Nobeli preemiast ja samas visati ta ka Kirjanike Liidust välja, pärast romaani *Doktor Živago* ilmumist. See näitas, millega pidi arvestama sula ajajärgul kirjanik.

Nikita Hruštšov oli kõigist Nõukogude poliitikategelstest kõige otsustavamalt tegutsenud Stalini ja Beria režiimi likvideerimiseks, valmistades sellega viljakat pinnast kõigi elu- ja loomisalade arengule. Paraku oli ta sekkunud kunsti ja kirjanduse probleemidesse ka otseselt, võhiku enesekindluse ja kultuuritusega, ilmselt endale aru andmata, et autoritaarsete tavadega ühiskonnas võimendub riigijuhi iga sõna rangeks suuniseks -käsuks või keeluks. Nõnda andsid ta banaalsed maitseotsused kõnedes 1957. aastal kohtumisel kunstiintelligentsiga uut elujõudu vanale tuttavale sotsialistliku realismi rahvuslikkuse lipu all võitlevale esteetilisele primitivismile (Kalda 1991: 14).

Idablokki tulid eeskujud Läänest, mitte kohapealt. Üks mudel, mis tuleb Ida-Euroopast ja saab Ida-Euroopale ka eeskujuks, on Praha kevad: inimnäoline sotsialism, püüe süsteemi seestpoolt reformida. Eestist rääkides tuleb kindlasti mainida ajanihet, mis oli Läänega võrreldes 5-10 aastat. Üldiselt oli NL maades areng palju aelgasem võrreldes Läänega, nii majanduse kui ka tehnika areng. Iseloomulik on vaesus ja kaubapuudus.

Kodumaal ja paguluses oli üks ühine ja terve rida lahus seisvaid mudeleid. Ühiseks on suhtlusmudel, suhe kahe poole vahel. Neil on ka sarnasusi, kuid mudeldatuna on meie ees

kaks erinevat Eestit. Sarnasus on see, et nii kodu- kui välis-eesti dünaamilisem aeg jääb kuuekümnendatesse. Rahvuse olemise ja mitteolemise küsimus. Sellele olla/mitte olla küsimusele vastati üldiselt ikkagi jaatavalt. Pagulaskultuuri langust otseselt ajas näha ei ole, seda saab näha vaid tagasi vaadates. Staatuslikult eestlaste olukord kodumaal muutub. Kuuekümnendatel oli suur mitte-eestlaste sisseränne Eestisse, eriti Kirde- ja Põhja-Eestisse. 1962. aastal läheb täisvõimsusega käiku Kreenholmi Manufaktuur ja hakkasid valmima ka elektrijaamad. Kogu nõukogude okupatsiooni ajal ei kadunud kuhugi ka Baltimaade venestamise idee. 60ndate jooksul Eesti rahvaarv kasvas, samal ajal eestlased linnastusid. 1961. aastal luuakse esimene kastmajade rajoon Mustamäele. Kastmajade rajoon rajati samal ajal ka Läänes, sellega haakub modernistlik ruumijaotus. Uueks nähtuseks oli kastmajade impersonaalsus, mis hakkas tulema eestlaste ellu. Kujunema hakkas selgemapiirilise linnakultuur, mis hakkas end tunnetama valitseva kultuurina. Eestlaste linnakultuur sai alguse 20ndail, ent siis lõi sõda kõik segamini. 60ndatel hakkab linnakultuur arvama, et peale tema midagi muud polegi. 40-50ndatel hävitatakse senine talude süsteem. Maakultuuri kokkutõmbumine toimub üle maailma.

Kuuekümnendate Lääs peab oma heitlusi linnatänavatel. Eestis on olukord erinev- käiakse maal. Sidemed maaga katkestatakse siin seitsmekümnendateks. Iga linna elu oleneb linnast endast. Tartu, Pärnu, Viljandi säilitavad end Eesti linnadena. Narva ja Kohtla-Järve muudetakse 60ndail Vene linnadeks. Tallinn muutub paljurahvuseliseks linnaks, seal hakkab kaalu andma suurlinliku elu tulek, mille juurde kuulub avatus ja mitmesus. Tallinn on 60ndatest saati Eesti avatuim linn – turistidele, Soome TV-le jne. 1967. aastal saab Tallinn taas rahvusvaheliseks kaubasadamaks. Tartu seevastu oli kinnine linn, suletud nii geograafiliselt kui ka väliskülalistele. Oluline oli Tartu-Tallinna vahekord. Kuuekümnendate situatsioonis olid Tallinn ja Tartu võrdväärsed partnerid. Valdavalt tulevad Eesti kultuuriuudused Tartust, va kujutavas kunstis. Tartu on rohkem avatud minevikku, oluline on ka ülikool.

Identiteeti loob nüüd kodukvartal, kuid see tähendab ka pimedaid kontrollimatuid tänavaid. Ametlik kultuur *versus* kontrakultuur. Eestis on eristatavad kolm kihti: ametlikud hoiakud

(riigistatud), levinud tüüphoiakud ja kontrahoiakud. Totalitaarses ühiskonnas on suurem lõhe ametliku ja tüüpilise kultuuri vahel. Kontrakultuuri vaatepunktid võivad olla koos ametlikuga ja samas võib ametliku jaoks olla tüüpiline see, mis käib kontraga kokku. Kontrahoiakuid on neli:

1. Dissidentlus otsese põrandaaluse võitlusena.
2. Võimusesene legaalne või poollegaalne opositsioon - see avaldus komsomoli või veidi kattuva üliõpilasopositsioonina. Dissidendid lähtusid põhimõttest, et võimuga ei saa kokku leppida. Legaalne opositsioon otsib aga võimuga kokkuleppeid.
3. Opositsioon kõrgkultuurilise tegevuse kaudu - kõrgkultuuri on Eestis vähe. Nõukogude riik ei soovi paljusust – kõikjal ilmuvad samad ajalehed, uudised jne. Rahvuslik kultuur tähendab aga kultuuri opositsiooni, mis on tegelikkuses varjatud. 60ndatel hakkab sinne kultuuripilt mitmekihistuma.
4. Opositsioon noortekultuuri pinnal - siin võeti eeskju tollasest Lääne noortekultuurist. Läänes massikultuuri tähtsus väga suur ühiskonna kirjeldamisel. Siin seda nii palju ei olnud, kuna toleaeagne Nõukogude propaganda püüdis sõdida “läänelike labasustega”. Samuti puudus siin läänelik meelelahutustööstus samal ajal kui nõukogulik oli alles lapsekingades. Alles 70ndatel tekib arvestatav meelelahutustööstus NL-is.

Eelkõige 60ndate teisel poolel toimus ka väiksemaid üliõpilaste väljaastumisi. 1962 toimus Tartus juuratudengite väljaastumine sõjaväkke võtmise vastu. Võtmesündmused toimusid 1968. aasta maikuus, mil Tartu Ülikooli üliõpilased korraldasid protestiaktsiooni venenemise vastu, kuna keelati ära Paul-Eerik Rummo *Tuhkatriinumäng*. Sündmused kulmineerusid oktoobrikuus üliõpilaspäevadel, kus kanti loosungeid ja peeti kõnesid juba üsna avalikult riigivastases vaimus. Näiteks Tõnu Tepandi kõne Raekoja platsil, mis lõppes üleskutsega: “Muutkem tugitoolid barrikaadideks!” Eestis mässati traditsiooniliste väärtuste nimel, mitte vastu. Loosungid olid tekstiliselt väga metafoorsed: nt jänkid Peipsi taha. Jänkide all peeti silmas mitte ameeriklasi vaid venelasi. Loomulikult järgnesid karistused – komsomoli opositsioonituumik lagundati, lõpetati üliõpilaskonna poolt kureeritud Kristjan Jaak Petersoni kirjandusauhinna väljaandmine, tagandati ülikooli senine rektor Feodor

Klement. Samas oli kaotustes ka osalisi võite – Paul-Eerik Rummo *Tuhkatriinumäng* lavastati ja avaldati trükis 1969. aastal. See sai korraga nii teatri- kui kirjandussündmuseks.

Alates 50ndatest võis avalikult teha estraadimuusikat ning lavastada operette. 60ndail hakati legaliseerima džässmuusikat, näiteks 1964 toimus Tallinnas I Üleliiduline Džässifestival. 60ndail jõuab Eestisse ka *beat*- ja rockmuusika. Muutus ka tolelaegne kultuuripoliitika – nähakse, et asju on hõlpsam kontrolli all hoida siis, kui nad on avalikud. Kirjanduse suhet loovad eriti laulutekstid, milles suur tähtsus Eesti luuleklassikal ja rahvuslikult laetud kaasaegsetel tekstidel. Peeter Tooma tõlgib ka mitmeid 60ndate protestiliikumise laule. 50ndate teisest ja 60ndate esimesest poolest tõusevad esile ka tänaseks väga väärikas heliloojate seltskond: Veljo Tormis ja Arvo Pärt. 1969 toimub 100. juubelilaulupidu. See on üritus, kus koorilaulutraditsioon on ühendatud massikultuuriga - mass tunneb, et on rahvus.

Nooretebände tehti Eestis juba kuuekümnendate keskel, ent legaliseeruma said need hakata alles kümnendi lõpul ja kõige rohkem just 70ndatel.

Oluliseks kogunemispaiaks sai ülikooli kohvik. Einevalt Läänest, kus levis mitmesuguseid narkootilisi aineid, oli Eestis narkootikume vähe. Alkohol oli peamine nn tehniline vahend, mille abil oli võimalik endale uusi dimensioone luua. Kuid siiski ei esinenud 60ndate noortekultuuris lausjoomist, see tuli 70/80ndatel ja siis juba kultuurimärgina.

Kunstrühmitusest ANK64 sai esimene sõjajärgne kultuuritühmitus Eestis. Popkunstiga koos käib sünkretistlik taotlus, seda esineb kõige enam *happening*'ide tegemises. Üks esimesi Eestis korraldatud *happening*'e oli Künnapuu-Lapini oma, mis toimus 1968. aastal ERKIs. Selle (kuri)kuulsa *happeningi* "sisuks" oli radikaalsel viisil mannekeeniga hullamine.

3.2. AJALUGU EESTIS KUUEKÜMNENDAIL

Hruštšovi sula ja selle vastukaja oli Eestis väga kiire, juba 1956. aastal võis Eestis märgata erinevates sfäärides järkjärgulist vabanemist, mis tekitas optimismi. See pidurdus 50-60ndate vahetusel, kuid protsess ise läheb edasi. Kuuekümnendad juhatab Eestis sisse poliitiline optimism. Kogu maailm on optimistlik ja osalt samadel põhjustel. Eesti inimese jaoks oli just sel ajal olulisi liigutavaid vabanemisi. Algas rehabiliteerimiste ja Siberist koju tagasipöördumiste laine, samas puudutas rehabiliteerimine ka Eestisse jäänuid. 1959. aastaks oli Eestisse tagasi pöördunud juba üle 30 000 küüditatu ja arreteeritu, nende hulgas ka mitmeid kultuuritegelasi. Tulijatele, aga ka sisemigratsioonis viibijatele, anti võimalus taas lülituda avalikku ellu - seda muidugi tinigmusel, et säilitatakse vähemalt väline lojaalsus režiilime.

Represseeriti:

- 1) Nn juunikommunistid, kes 1940. aastal kehtestasid nõukogude korra (nt Johannes Semper). Neil oli lootus saada ühiskonnas tagasi oma silmapaistev positsioon. Eesti Kirjanduses Nigol Andreseni fenomen, kes kasutas oma tagasi saadud positsiooni ära ja julges olla mingil määral süsteemi avalik kritiseerija (Velsker 2001: 412).
- 2) Taastati õigused neil, kes olid poliitiliselt olnud üsna neutraalsed.
- 3) Lasti vabadesse neid, kes seni opositsioonis olnud, kuid kellest oli näha, et nad võiksid ühiskonda sulanduda. Nende õigused jäid piiratuks.
- 4) Taastati represseeritud autorite õigused Kirjanike Liidus ning anti neile taas avaldamisvõimalusi.
- 5) Absoluutse keelu alt vabanesid ka Eestist lahkunud autorid, esimestena Marie Under ja Gustav Suits, kuid kuni nõukogude võimu kehtimise lõpuni ei saanud lubatuks kogu pagulaslooming.
- 6) Sellesse alagruppi kuuluvad need, kes jäid edasi vangi.

Poliitiline vabadus oli nüüd avardunud ühe astme võrra ja tänu sellele sai võimalikuks passiivne opositsioon. Viiekümnendate aastate ühiskondlikkust iseloomustavaks sõnaks võiks olla hirmuseisund. Just viiekümnendatel oli vasturündamine mõnikord paratamatu,

sest puur oli nii väike, et polnud kuhugi taganeda. Kuuekümnendatel puur suureneb ja vahel tekib ka illusioon, et ollakse vabad. 1962. aastal peeti viimaseid kohtuprotsesse poliitiliste dissidentide üle. Kuuekümnendatel kompromissituud dissidente väga palju ei ole. Sellised kohtuprotsessid tulevad tagasi 60/70ndate vahetusel. Kui inimesed loobuvad kompromissitust võitlusest, tuleb selle asemele kompromiss. Kui 50ndatel oli dissidentluses kaks põhiviisi: metsavendlus ja illegaalsed noortegrupid, siis 60ndateks oli enamus metsavendi vangi pandud ning ka noorte südameid olid uued ideed. 70ndail aga, mil dissidentlus taastub, ei ole tegu enam relvadega, vaid siis levitasid dissidendid keelatud kirjandust ning kirjutasid märgukirju maailma avalikkusele. Korduvalt on kuuekümnendaid iseloomustatud ajana, mil eestlased hakkasid süsteemiga kohanema ja ennast teostama legaalse ühiskondlike vahendite läbi. Teiseks võimaluseks oli muuta oma opositsioonilise käitumise taktikat. Uueks taktikaks oli sageli muuta süsteemi tema enda vahenditega.

Kuuekümnendatel juhtis Eesti kommunistlikku parteid Ivan ehk Johannes Käbin, kes suutis igasuguste võngetega kaasa minna. Üha rohkem eestlasi hakkas astuma parteisse ja see muutis partei iseloomu. Viiekümnendatel oli kommunistlik partei eestlaste jaoks okupantide organisatsioon, kuuekümnendatel see pilt muutub. Parteisse mindi väga erinevatel põhjustel.

Just kuuekümnendatel oli Eestis väga edukas ateistlik propaganda, sel kümnendil võõrdus eestlane kirikust. Kui viiekümnendate teisel poolel oli veel võimalik kirjutada ka jõululuuletusi, siis kuuekümnendatest alates jõule enam ei ole.

Kuuekümnendad olid optimismi ja kosumise aeg nii Eestis kui kogu maailmas. Uuendused jõudsid siia 10-15-aastase hilinemisega (nt tehnika). Viiekümnendatel oli Läänes kiire rikastumise aeg, sarnane tendents oli Eestis pigem kuuekümnendatel. Kodutehnika jõudis siia umbes 10-aastase nihkega. Viiekümnendatel oli USA-s üldine lülitumine TV-võrku. ETV alustas küll juba 1955. aastal, kuid TV muutus kõigile kättesaadavaks alles kuuekümnendatel.

Balti riike puudutavaks erijooneks, mis hakkas omandama ka poliitilist iseloomu, oli *soviet-west*'i sündroom. Seda soodustas eelkõige geograafiline asend ja soosis ka Moskva. Muidugi ka see, et Balti riikide majandus oli juba varem paremal järjel. Nii saigi Balti riikidest piirkond, mida Lääne turistidele näidata. Siin oli suurem avatus Läänele ja suurem majanduslik jõukus. Avatus tuli televisiooni kaudu, juba varem oli võimalik kuulata Lääne raadiot. Kuuekümnendatel sai Põhja-Eesti vaadata Soome TV-d. Olulisemaks muutuvad suhted Soomega: 1964. aasta Otto Kaleva Kekkoneni visiit Eestisse, millest kujunes selle aja olulisimaks poliitiliseks visiidiks Eesti jaoks. Tähtsaks peetakse ka 1965 avatud Tallinn-Helsingi laevaliini, kuna enne seda toimusid kõik välisvisiidid läbi Moskva, siis nüüd loodi uus iseseisev liikumistee.

Omaette küsimusteringi moodustavad kodu-eestlaste suhted pagulastega. See suhe oli väga komplitseeritud, eriti kuuekümnendatel. Viiekümnendate keskpaigani suhet väliseestlastega ei olegi. Viiekümnendate teisest poolest alates algas suhtlemine, kuid isiklikul ja mitte ametlikul tasandil. 1960. aastal loodi VEKSA – väliseestlastega kultuurisuhtlemise ühing. 50ndate lõpul/60ndate algul ilmus ka üksikuid välis-eesti tekste ning hakati mängima Tubina loomingut. Suur osa pagulastest kultuuriinimesi olid seisukohal, et Eestiga ei tohi suhteid luua ja iga käik kodumaale on okupatsiooni tunnustamine. Samas oli ka neid, kes siin siiski käisid ning see tekitas lõhe pagulaskonnas, mis just kuuekümnendatel oli väga suur ja terav. Nii oli näiteks Tubin mõnda aega põlu all, kuna kodumaal mängiti tema loomingut autori loal.

Osalt on kuuekümnendad ka traagiliselt vastuoluline aeg, vastuollu läksid ideeline ja praktiline poliitika. Suur oli spioonihirm, mis ei olnud alusetu. Nt Juhan Tuldava juhtum, kes 50ndate alguses põgenes Rootsi, sealt omakorda USA-sse ning 1963. aastal kadus üldse välis-eestlaste ringist. Hiljem tuleb Eestisse tagasi ning tegelikkuses ta oli Nõukogude Liidu spioon. Tuldava oli ka keeleteadlane ning jätkas töötamist Tartu Ülikoolis germaani filoloogia osakonnas.

IV EESTI KIRJANDUS KUUEKÜMNENDAIL

4.1. ÜLDISEID ARENGUJOONI KIRJANDUSES

Kuuekümnendaid aastaid on piltlikult nimetatud eesti kirjanduse renessansiajastuks, eesti kirjanduse uueks klassikaajastuks. (Veidemann 1989: 22) See oli kümnend, mil loodi erakordselt palju uut. Põhimõtteliselt samane oli heliloomingu, tearti- ja kujutava kunsti areng. Igaljuhul nähakse kuuekümnendaid hea ajana, väga rikkalik oli kümnendi keskpaik. Taotluselt ning tähenduselt sarnaneb see aastakümme Noor-Eesti ajaga. Nõukogude Liidu poliitilise süsteemi muutused tähendasid omakorda ka suuremat avatust maailmale, loodi kontakte kaasaja maailma kirjanduse ja filosoofia mõjukamate suundadega, sellele tuginev radikaalne vaimne ja kunstiline uuendusmeelsus ning nendest paratamatult tulenev valitseva võimu vastane hoiak. Läänes ja Idas toimuvat pole võimalik ühemõtteliselt samastada ühiskondliku loogika erinevuse ja protsesside asünkrootsuse tõttu, kuid mitmed märksõnad, samuti nende muutumised, on sarnased (Velsker 2001: 414-415).

50ndate teist ja 60ndate esimest poolt võiksid ühendada näiteks inimeste orienteeritus uuenemisele, nooruse väärtustamine, optimistlik tulevikunägemus, huvi teaduses ja tehnikas toimuvate kiirete muutuste vastu, sotsiaalsete ja tehniliste utopiate levik jm. Eesti kirjandus hakkas endasse sulandama Lääne uuemate ja Oriendi filosoofiliste süsteemide postulaate, avastas Ladina-Ameerika vitaalse kultuuriareaali, sai rikastatud ka 1920ndate aastate vene ja sõjajärgsest väliseesti kirjandusest. Laiendavas eesti kirjanduses leidsid vastuvõtliku pinnase globaalprobleemid ja kodunesid taas modernistlikud suunad. Konkreetsemad analoogiad “kuuekümnendateliku” Lääne kultuuriga hakkavad sagenema siiski hiljem, kümnendi lõpupoole.

Siiski on süsteemi avanemine kirjanduse jaoks viljakas vähemalt kolmest küljest:

1. tõlgete ja võõrkeelsete raamatute abil saadakse aimu mujal maailmas toimuvast
2. tekib varjatult positiivse alatooniga dialoog eesti pagulaskirjandusega

3. sugenevad esimesed isiklikud kontaktid välismaailmaga

Esimesi lahtiütlemisi spetsiifiliselt nõukogulikust kunstipraktikast on proosas nähtud näiteks Mati Undi *Võla* (1964) ja Enn Vetemaa *Monumendi* (1965) juures. Peaasjalikult võiksid need teosed tähistada klassikalise realismi pääsu juhtpositsioonile. Luules saavad omamoodi kümnenendi kehastajateks Paul-Eerik Rummo *Lumevalgus...lumepimedus* (1966) ja Jaan Kaplinski *Tolmust ja värvidest* (1967) – mõlemas raamatus on näha süntees, mis seob arbujalikku luulet modernistliku esteetikaga. (Velsker 2001: 418)

Ajajärgu avatust iseloomustavad tõlkekirjanduse orientatsioonimuutused: kui sõjajärgseil aastail oli rohkem kui pool tuhat tõlgetest tehtud vene kirjandusest, siis nüüd saavutab suurema osakaalu teistest keeltest vahendatu, avaramaks muutub geograafiline ja ajaline ulatus (Velsker 2001: 415). Huvi tuntakse vahetu oleviku vastu.

Stanistliku kirjanduse määratlusi on neli (Velsker 1998: 119-120):

1. Sotsialistlik realism, mis vastab stalinistlikule kaanonile. See on otseselt seotud Stalini isikukultusega. See on kitsam ja konkreetsem määratlusviis ning sellises tähenduses saab stalinistlikust eesti kirjandusest rääkida ainult seoses 1940. ja 1950. aastatega.
2. Leebem sotsialistlik realism, see küll vastab kaanonile, aga näiteks Stalini asemel kirjutatakse Leninist
3. Salakaval enesevastane sotsialistlik realism. Siin kasutatakse kaanoni tunnuseid, aga selle taga aetakse hoopis muud asja.
4. Sotsialistlik realism

Kuigi räägitakse väga palju 50ndate lõpu ja 60ndate alguses toimunud uuendustest on siiski sageli selle taga tugev seos 1920. ja 1930. aastate traditsioonidega. Tagasipöördumine millegi vana juurde oli kahtlemata uuendus võrreldes sotsialistliku realismi kaanoniga, kuid laiemas plaanis oli tegemist siiski tagasipöördumisega millegi olu juurde. 1966. aastal ilmub pärast pikaajast vaikust luulet sisaldav kogu Betti Alverilt, mis kahtlemata

tugevdab ettekujutust “kuldsete” kolmekümnendate taaskehastumisest ja uuenemistest “kuldsetel” kuuekümnendatel.

Avastati ning rakendati uusi žanre ja modifitseeriti tuntuid. Nii žanri- kui liigikategooria kaotasid reglementeeriva jõu: 60ndate aastate kirjandusprotsess oma dünaamilisuses ja intensiivses loovuses ei tunnistanud vanu kaanoneid. Teose südamikuks said kujund ja struktuur kui sisulis-vormilised kategooriad. Ühes sellega suurenes kirjanduse semantiline väli, tugevnes intellektuaalne toonus. (Kalda 1991: 15)

Omaette fenomeniks kujuneb 60ndatel luulebuum, mida iseloomustab suur publikuhuvi, eriti just noorte autorite loomingu vastu. Kirjandusliku vormi annavad 1960. aastate debüütidele luulekassetid: ühte pappkarpi pakitakse kokku mitu väikest raamatut. Luulekassetid ilmusid 1962-1968, neist on tuletatud kassetipõlvkonna mõiste, mis ongi levinuim üldistussõna 1960. aastate eesti kirjanduse kohta, kuigi kitsamas tähenduses peaks see tähistama luuletajaid.

Sulaaeg toob kaasa reforme kirjandusega seotud institutsioonides. ENSV Kirjanike Liit, mis 1950. aastatel oli peamiselt poliitilise kontrolli käepikenduseks, liberaliseerus järgmise kümnendi jooksul ning säilitas teiste asutustega võrreldes suhteliselt vabameelse õhkkonna ka hiljem. Selles oli oma suur osa Liidu pikaajastel juhtidel Juhan Smuulil, Paul Kuusbergil, Vladimir Beekmannil jt, kes olid valmis võimalust mööda laveerima parteilise printsiipaalsuse ning leebelt kirjandussõbraliku suhtumise vahel. (Velsker 2001: 413) Nõukogude kirjanduselu institutsionaliseeritus andis Kirjanike Liitu kuulumisele määravalt suure tähenduse: organisatsioonist eemalejäämine märkis tavaliselt ka kirjanduskommunikatsioonist väljalülitumist. 1950. aastate teisel poolel ja 1960. aastatel kasvas liidu liikmeskond kiiresti nii rehabiliteeritute kui ka uute autorite võrra, seega laienes kirjanduslik kandepind.

Sünkretiseerumistendentsid on teatav väljakutse kirjanduse iseseisvusele, erinevalt 60ndate aastate Läänest ei tähenda see siiski sõnakunsti osakaalu langust üldises kultuurikäibes: eesti kirjandus säilitab oma suhtelise iseseisvuse ja kõrge ühiskondliku prestiiži. Lugemine jäi siiski ju peamiseks kontakti vormiks Lääne kultuuris toimuvaga. Rohkem oli võimalusi võõrkeelse kirjandusega tutvumiseks - aktiivne võõrkirjanduse tõlkeperiood kestis kuni 70ndate alguseni. Eestis ning mujal maailmas aktuaalsed märksõnad ja ideoloogiad kattuvad vaid osaliselt, ühine on revolutsioonilistele muutustele orienteeritud vaimsus. Tegemist oli totaalse tõlkimise kultuuriga, kus igal märgil oli topeltkoorumus: avalik ja formaalne tähendus. *Leninlik rahvuspoliitika* tähendas formaalselt rahvaste sõprust ja varjatult venestamist, aga näiteks Kaalepi luuletus Leninist kõneles formaalselt leninismist ja varjatult hoopiski antistalinismist (Velsker 1999 : 1212). Eesti kirjanduse olulisteks mõjutajateks olid eksistentsialism, psühhoanalüüs, absurdidraama ja sürrealism, impulsse saadakse Franz Kafka ja T(homas) S(tearns) Ellioti loomingust ning 1950. ja 1960. aastate soome modernismist. Mitmed maailmavaatelised otsingud viitavad tutvumisele zenbudismiga. Kontakteerutakse ka uuemate Lääne “kuuekümnendatelikkust” kujutavate kirjandusnähtustega- näiteks *beat*-kirjanduse, prantsuse uue romaani ja ladina ameerika maagilise realismiga-, nende mõjud jäävad siiski pisut piiratumaks või ilmnevad hiljem. (Velsker 2001: 423)

1950. ja 1960. aastate vahetuse trükis ilmuv kirjandus on siiski veel üsna tugevalt sotsialistliku realismi paradigma küttes - kirjanduses võib rääkida ilmselt tolle ajaga seoses sotsialistliku realismi avarama ja leebema kaanoni valitsemisest. 50ndate keskel olid avarumistendentsid endast kõigepealt märku andnud proosas: järk-järgult sai võimalikuks karakteri mitmeplaanilisuse avamine ja lähenemine realistlikule probleemkirjandusele, samuti suurem seos tegelikkusega dokumentaalkirjanduses (Velsker 2001: 416). Samuti olid muutused värsiloomingus, pannes aluse kümmekond aastat väldanud luulekesksele kirjandussituatsioonile. Vabavärsi tulek oli märk muutustest, millega kirjanduses tõrjuti kõrvale sotsialistliku realismi kitsam kaanon ja asendati sotsialistliku realismi laiendatud võimalustega (Velsker 1998: 121). Sulaprotsessi alguses saab oluliseks endiste arbuujate Kersti Merilaasi ja August Sanga tagasitulek kirjandusse, nooremast kirjandusest tõuseb

diskussiooni objektiks Jaan Krossi, Ain Kaalepi ja Ellen Niidu looming. Samuti ka klassikalise luuletraditsiooni tagasitulek kirjandusse- pehmemas ja maalähedasemas vormis. Oluliseks saab Debora Vaarandi luule muutumine (varem oli stalinistlik poetess). Murrangut tähistavaks teoseks saab 1959. aastal ilmunud *Unistaja aknal*.

Tolleaegne kirjandus leiab endale senisest rohkem ruumi ka perioodikas. Aastakümneteks jäävad kirjanduslikus kommunikatsioonis kesketeks ajakiri *Looming* ja ajaleht *Sirp ja Vasar*, samas tuleb juurde ka uusi regulaarseid kultuurivahendajaid. Näiteks loodi 1958. aastal teadusliku kallakuga ajakiri *Keel ja Kirjandus*. Märkimisväärne roll uute kirjandus- ja kunstisuundumuste edastajana on ajakirjal *Noorus*. 1957. aastal hakkab formaalselt ajakirjana ilmuma raamatusari *Loomingu Raamatukogu*, selles leiavad avaldamisvõimalusi mitmed noored autorid. Samuti ilmub seal 20. sajandi välismaise kirjanduse tõlkeid, seejuured rida teoseid, mis saavad taustaks muutustele eesti kirjanduses.

Selle aja inimene kirjanduses, eriti luules, on kodanik ja maailmakodanik, kes võitleb uute ideede eest, on oma seisukohavõttudes ja väljendustes vaba ja kõigele avatud. See inimene on meeleline aga ka mõistust, teadust kummardav; ta on maksimalist pürgimustes ja lootustes.

Peaosa selles hoogsas tõusus täitis 1960ndate kirjanduslik noorpõlv, kes oli silmapaistev nii andekuselt kui ka oma mitmekülgse eruditsiooniga. Nad tõid endaga kaasa vabadusetunde, loomingulise ja vaimse aktiivsuse, nakatades sellega ka eelkäijaid. Valdav osa debüüte langes aastaisse 1962-65, so ajavahemikku, mil üks võitleva dogmatismi ja konservatismi laine oli just vaibunud ja järgmine polnud veel paisunud. Tippjuhtide vahetuse järel oli esimeseks pahaendeliseks sündmuseks- eelkõige just kultuuri- ja rahvuspoliitika suhtes- Moskva literaatide Juli Danieli ja Vadim Sinjavski vangimõistmine 1966. aastal. (Kalda 1991: 15). See kõik ei peata siiski üldist vabanemistendentsi, ajajärgu õhustik jääb paljulubavaks vähemalt kuni aastani 1968.

1968. aastat peetakse (seoses sündmustega Prahas) murrangukohaks, kus reaktsioonijõud taaskord ülekaalu saavutasid. Kunsti- ja kirjanduselus said täiskäigu sisse survemehhanismid, mida tegelikkuses ei oldudki suudetud päriselt seisata. Mitmed väärtuslikud teosed (lisa2) jõudsid suhteliselt vabadel 60ndatel trükki ikka pärast vägikaikavedamist kontrollinstantsidega, näiteks Artur Alliksaare luule jäetigi autori eluajal avaldamata. Mitmed kaasaaja probleeme käsitlevad kirjanikud kuulsid sageli aina häälekamaid süüdistusi Nõukogude vaenulikkuses, Lääne filosoofiliste süsteemide propageerimises ja revisionismist mõjutatuses. Läänes nähakse sageli 1968. aasta sündmustes kümnendi vaimu kontsentreeritud esilepurskumist. Eestis pikka aega sellist käsitlust veel ei olnud, vähemalt trükisõnas mitte. Kõnesolev aasta oli nõukogude ühiskonnas tabu, oli parem mitte mäletada, mis siis juhtus. Seepärast peabki üsna mõistetavalt Ida-Euroopa ühiskonnakästilus seda aastat pigem kuuekümnendate lõpuks, Praha sündmuste mõju oli olnud piisavalt masendav. Sündmuste ironia raamistas 60ndad eesti kirjanduselus kahe diskussiooniga- kümnendi algul luuleuuenduse ja lõpul eksistentsiaalprobleemide käsitlemise üle.

60ndate teisel poolel tekib tähelepanuväärne käsikirjaliste almanahhide laine, suur osa neist on ilukirjandusliku sisuga. Almanahhide kõrgeaeg langeb ajavahemikku 1967-1973. 70ndate aastate alguses, mil ametivõimude vahelesegamised sagenevad, vaibus ka see laine.

Kõige lahknevamate käsitluste osaks on saanud 60ndate lõpu ja 70ndate alguse kirjandus. Sageli on nähtud siin mõõnaaja algust, kuid on ka nenditud hoopis kirjandusuuenduste tõelist tõusu. Tiit Hennoste on paigutanud sellesse aega järjekordse “hüppe” modernismi suunas ning Mart Velskeri arvates olekski ilmselt kõige üldistavam võimalus kõneleda modernistlike tendentside esiplaanile nihkumisest (Velsker 2001: 419). On aga ka käsitlusi, mis näevad 1960. aastatel mitmete postmodernistlike joonte teket (Annus 2000: 1238). Üldistuste erinevused viitavad ikka ja jälle protsessi mitmepalgelisusele.

60/70ndate aastate vahetuseks jõutakse kirjanduses olukorrani, kus poliitiline järelvalve loobub sekkumast puhtesteetilistesse küsimustesse - küll aga tuleb kirjanikel arvestada ainese valikul ja ideede avaldamisel kehtivate karmistuvate piirangutega. Omamoodi näidislahinguteks, mis *status quo* 'ni viivad, võib pidada *Tuhkatriinumängu* ümber keenud kirgi, aga ka ajajärgu üht olulisemat kirjanduslikku poleemikat, mis peetakse maha 1968. ja 1969. aastal Arvo Valtoni (riivamisi ka Mati Undi) proosa asjus. Iseloomulikult tõrjuvad kaasaegse proosa kaitsjad väiteid eksistentsialismi mõjudest kaasaegses proosas, kuigi need mõjud on tõepoolest olemas: nõukogude süsteem tekitab olukorra, kus loominguvabaduse huvides räägitakse asjadest sihilikult valede nimedega (Velsker 2001: 423). 70ndate alguseks on kirjanduses üsna laiahaardeliselt välja kujunenud "ridadevaheline" poeetika - tabuteemasid sõnastatakse nii, et need tsensuurist läbi pääseksid. Ühelt poolt kitsendab see esteetiliste võimaluste spektrit, teisalt aga tingib kirjanduskeele suuremat metaforiseeritust.

Kümnendivahetuse debütantide (Jüri Üdi, Johnny B. Isotamm jt) loomingus on kohati näha noortekultuuri taustaga opositsiooni vanema kirjanikkonna suhtes. Tähelepanuväärne on mitme 60ndate alguses ja keskpaigas kirjandusse tulnud autori (P-E Rummo, A. Valton, M. Unt) loomingu radikaliseerumine - katsetatakse läbi mitmeid 20. sajandi maailmakirjanduse suundumusi ja rajatakse uusi. Koos hoiaku- ja toonimuutustega toimub rida tekstiehituslikke uuendusi. Leiab aset kirjanduse "minalisuse" suurenemine, subjektiveerumine ja psühholoogiseerumine, mida annab edasi sisekõne katkendlik vorm. Tihti hüljatakse realistlik peegeldusprintsip, materiaalne reaalsus, kujutluste, unenägude ja võõraste tekstide maailmad muutuvad raskesti eristatavaks, sotsiaalsed allegooriad omandavad keerukama metafoorse kuju. Mõnel juhul toimub ka risti vastupidine tendents kujundi redutseerimise suunas. Palju lisandub ironiat, mis muudab poeetikat, andes tähendusliku ambivalentsi mistahes tekstikihile - eriti palju seda just Jüri Üdi ja Mati Undi loomingus. Veel on osutatud tekstimaailma ruumiliste koordinaatide semantiseerumisele, mis on ilmikas proosas ja draamas, kohati ka luules (Velsker 2001: 424). Siiaaani valitsevasse kirjanduslikku kõrgkultuuri tungib sisse kõnekeelsust ja ametliku keelekasutuse registreid. Siiski jääb suurem keeleline revolutsioon toimumata.

4.2. LUULE

60ndaiks jõudis luule ülekaalukalt juhtivale kohale teiste kirjandusliikide ees. Kümnevahetusel veel üksikjuhtudena esinenud luulealade laiendamise katsed ja kunstilised otsingud olid täitnud oma ettevalmistava osa ning rajanud aluse ühele talendirikkamale ja loominguliselt intensiivsemale ajale kogu eesti luuleloos. Kujunes välja mitmete autorite isikupära. Muutused eesti luules on 60ndatel aastatel väga olemuslikud ja kiired. Vahetuvad poliitilised paradigmad ja luule ilme määravad autorid. Luule uueneb ise ja see uuenenud luule ongi kogu kirjanduse uuenemise mootor ja domineeriv žanr. Ühiskondlike painete leevenemine, ametlikud seitseaastaku loosungid, mis lubavad nõukogude ühiskonnal “jõuda Ameerikale järele ja minna mööda”, kultiveerivad levivat ja nakatavad usku sellesse, et elu läheb paremaks (Olesk 2001: 429).

On tõusuaeg nii kirjanduses kui ka ühiskonnas, eelkõige aga luules. Kaasaegsete kriitikute hinnangul suureneb sel ajal luuletajate optimism ja süveneb nõukogudelik elutunne, kasvab poetide vastutus. Kiidetakse Johannes Semperit ja Debora Vaarandit, tervitatakse noort Uno Lahte ja kõneldakse probleemidest uue, intellektuaalse luule (Jaan Kross, Ain Kaalep) viljelemisel, sest nimetatud autorite kodanikuhoiak polevat igakord üheselt mõistetav (Olesk 2001: 429). Samas tähistab see aeg ka nõukogudeliku luule murenemise algust.

Periodiseermisel tuleks tähelepanu pöörata ka nn ettevalmistavale kümnendile 1956- 1965, mil esimestest arglikest muutustest ja ägedast avalikust poleemikast nende ümber jõuti olukorrani, kus kogu luule pilt oli täiesti teine ja üsna vähe nõukogulik. Selle perioodi märksõnadeks peetakse traditsiooni taastamist ja luule avardamist. Oluliseks kujundiks saab kevad, mis tähendab kaugelt rohkem kui lihtsalt aastaaega, see tähendab sulaaja valguse võitu pimeduse üle.

Katse luua senistest traditsioonidest erinevat, spetsiifilist nõukogudelikku kirjandust oli ilmselt ebaõnnestunud ning pärast poliitilist liberaliseerumist muutusid liberaalsemaks ka kirjandust ohjavad eeskirjad. Kirjanike Liitu võeti tagasi sealt vahepeal väljavisatud Betti Alver, Kersti Merilaas ja August Sang, see aga, kunagiste arbujuate lubamine nõukugude eesti kirjandusse märkis arbujujaliku traditsiooni tagasitulekut ja järjepidevuse kehtestamist.

Selle aja kõige adekvaatsemaks kajastajaks luules peetakse August Sanga, kelle nn sulaluuletused on kirjutatud aastatel 1956-58, kuid trükki pääsesid need alates 1959. aastast. August Sanga kogu *Võileib suudlusega* ilmus 1963. aastal ning Jaan Kross nimetas selle kogu arvustuses August Sanga *XX kongressi vaimulikuks* (Olesk 2001: 429). August Sang kõneleb selles metafoorselt ja ümberütlevalt, kuid kaasaegsetele siiski arusaadavalt, et nüüd, kus ebainimlik ja arusaamatu õudusteaeg (ehk isikukultus) on möödas, võib taas elada oma lihtsat ja inimlikku elu ning uskuda, et nii see jääbki. (Vt lisa 3)

August Sanga luule demokraatlik humanism mõjus pärast stalinlikke liturgiaid erit vabastavalt. Sel perioodil kirjutas ta rea luuletusi, mille pealkirjas esines sõna *laul*: *Laul surnud linnust*, *Laul lume lagunemisest*, *Laul kärsitusest*, *Laul vastutusest*, *Laul ülearusest ettevaatlikusest* ja *Laul surmast ja igavesest elust* (Olesk 2001: 430). Kuigi need on pealtnäha lihtaskoelised ja üldiselt optimistlikud värssid, sisendasid nad ennekõike seda, et košmaar on möödas ning siiski on võimalik elada ja igapäevaselt õnnelik olla.

Kersti Merilaas, kes juunipöörde ajal läks näiliselt väga kergesti kaasa stalinliku poeetika suunaga, oli üldise optimismi ja uute lootuste idanemise ajal märksa skeptilisem. Kõigepealt ilmus temalt 1962. aastal valikkogu *Rannapääsuke* ning 1966. aastal kogu *Kevadised koplid*. Selle nimiluuletus on küll ajastuvaimuliselt hoogne vabavärss, kus kõlama jääb välja pääsemise ülistus, kuid samas luuletuses on ka värss *üks talv on taga-teine tulekul*. (Olesk 2001: 430)

60ndatel hakkab luules tasapisi uuesti kaasa rääkima Uku Masing, kes elas Tartus väga tagasitõmbunult, kuid periooditi siiski palju ja omanäolist luulet kirjutades. Esialgu jäi see kõik avaldamata ning käsikirjadenagi pääses ringlema hiljem, mõjutades kõige rohkem just kümnendivahetuse luuletajaid.

Luulemuudatuste peamisteks mootoriteks said debütandid Jaan Kross, Ain Kaalep ja Ellen Niit. Neist kaks esimest olid repressseeritud, vangistatud, Jaan Kross ligi kümme aastat ka Siberis, ja kuigi nad olid luuletusi hakanud kirjutama juba sõja ajal ja Ellen Niit 1946. aastal oma luuletusega *Õnn* furoorigi tekitanud, pääsesid nad tegelikult kirjandusse alles XX kongressi järel ja siiski põhjustas nende luule ägedat poleemikat uue kümnendini välja (Olesk 2001: 431). Peamiselt nende kolme luule ja tõlketegevus (saksa, prantsuse ja soome keelest) oligi see, mis eesti luule suunda otsustavalt muutis. Hando Runnel on neid nimetanud *hilinenud põlvkonnaks* ja liitnud nendega ka *priipassihobuse* Artur Alliksaare, kellelt õppis juba järgmine nn kassetipõlvkond (Olesk 2001: 431).

Luules ilmnisid uuenemisprotsessid jällegi varem kui muudes kirjandusliikides, väljendudes temaatika rikastumises, kujundikeele pingestmises ja komplitseerumises ning erinevate luuletajate kiires esiletõus (Kalda 1991: 99). Uue luule meeoluliseks taustaks sai sotsiaalse optimismi tõus, maailma avanemise tunne ja kosmoseretoorika, mille vallandas Kuu esimese tehiskaaslase lennutamine orbiidile. Poesia suhe eluga oli vahetu ja vaade suunatud tulevikku.

Uuenemisprotsessi olulisteks mõjuriteks olid kiiresti laienevad kontaktid maailmakirjanduse ja filosoofiliste mõtetega ning rahvakirjanduse traditsioonide sihiteadlik loov edasiarendamine. Üldise joonena täheldati 60ndate algupoolel intellektuaalsuse suurenemist määrani, mida kriitika pidas mõne autori luules koguni äärmuslikuks (J. Krossi *Kivist viiulid*, 1964; J. Kaplinski *Jäljed aknal*, 1965). (Kalda jt 1991: 100)

Piiride avarustumist ja kaotamistki väljendab kõige paremini retooriline, hiljem suurejooneliselt barokne vabavärss, mis oli tugevalt retooriline ja flirtis modernistlike väljendusvahenditega. See flirt oli reaalselt olemas, kuid temaatiline ja sisuline tuum jäi siiski millekski muuks. Vabavärss oli olnud eesti kirjanduses aktsepteeritud luulevorm Kristjan Jaak Petersonist Gustav Suitsu ja Juhan Sütisteni, samuti oli vabavärssis debüteerinud eesti nõukogude esiluuletajaid Debora Vaarandi. Sotsrealistliku poetikakaanoni valitsemise ajal tõrjuti muidugi kõiki vabaduse ilminguid, ka vabavärssi. See oli vene luules alati olnud väga marginaalne. Eesti nõukogude luulesse tõid semper-sütisteliku vabavärssi Vladimir Beekman ja Ralf Parve aastatel 1956-58. Riimitud korrapärased trohhelised või jambilised nelikud olid ka eesti autorite jaoks ennast vormiliselt ammendanud, stanilistliku liturgilise poeesia lõppedes ilmnes üldine tung vabaduse poole samuti värseitehnilise vabaduse laienemises (Olesk 2001: 431). Probleem muutus teravaks siis, kui ilmusid Jaan Krossi, Ain Kaalepi ja Ellen Niidu uued luuletused, kus autorid kasutasid lisaks vormi vabastamisele ka uut moodi kujundeid ja harjumatu sõnavara. Seejärel algasid süüdistused vabavärsilise luule ähmasuses, kunstlikkuses, Lääne ees lõmitamises jms. Uuendajad õhnestavad seestpoolt sotsialistliku realismi kaanonit.

60ndate poleemika algas Endel Nirgi käe läbi, kui ta kirjutas *Sirbis ja Vasaras* Hermelini pseudonüümi all paroodia *Porikuu sonaat-fantaasia opus 13*. Selles ründas ta parodeerides noorautoreid Ain Kaalepit, Ellen Niitu ja Jaan Krossi. Algas vabavärssi diskussioon., mis suuunab tähelepanu luules toimunud muutuste ja nende selgitamise vajadusele.

Jaan Krossi 1958. aastal ilmunud esikkogu *Söerikastajad* peetakse uue perioodi alguseks luules. Kross ruttas kritiseerima nõukogude elu ebakohtasid niivõrd, kui see oli võimalik. Ta kirjutas bürokraatidest ja laiskadest kommunaalametnikest, kes takistavad uut ja avarduvat nõukogude elu. 1964 ilmus kogu *Kivist viiulid*, milles olid esindatud nii tema suurejooneliselt barokne vabavärss kui ka assotsiatiivne (süžeetu) kujundiloogika. (lisa 4) Krossi luulekogud *Lauljad laevavööridel* (1966) ja *Vihm teeb toredaid asju* (1969) on kainemad ja komplitseeritumad, sisaldades rohkem isiklikke motiive, sealhulgas ka võluv

armastuslüürikat ja allegooriaid kaasaja kirjanduselu kohta, kuid muutunud ajas on need jäänud nooremate autorite varju. (Olesk 2001: 435)

Ain Kaalepi luules on klassikaline rangus kõrvuti satiiri või vembutamisega. Viimast on rohkem loomulikult nooremal Kaalepil. Ta on üks erudeeritumaid ja universaalsemaid filolooge Eestis, kes tunneb antiikkirjandust ja idamaid, on tõlkinud paarikümnest keelest, edendanud oma laiahaardelise esseistikas maailmakirjanduse tundmist ja värssides filoloogilist kultuuri (Olesk 2001: 435). Tema luule on alati tark, vahel teadlikult õpetlik. (lisa 5)

Noorte talentide esiletõusu ja loomingulise arenemise oluliseks stiimuliks sai 1962. aastal rajatud kassetväljaanne. Kassetipõlvkonna isaks peetakse Artur Alliksaart. Ta on eesti luule sõjajärgse teisenemise *primus motor*. Tema eksperimenteeriv mängulisus ja keeleliste püsiseoste lõhkumine avardasid oluliselt eestikeelse luule võimaluste piire. Alliksaare luule oli niivõrd sobimatu stalinismijärgses kirjanduspildis, et Alliksaar - mõjutades küll vahetus suhtlemises paljusid oma aja luuletajaid - jäi sisepagulaseks, kelle looming pääses trükki alles pärast tema surma. Tema luulet iseloomustavad keeleline leidlikkus, kujundite sürrealistlik ühendus ja mängurõõm. (lisa 6)

Luulekasseti mõiste tähendab, et luulet avaldatakse karpides. Kassetlaste debüütide tuhin oli 1962-65. Esimene kassett (Rummo, Traat, Siig, Ruud, Vetemaa) ilmus 1962, teine (Muller, Rimmel, Suuman) 1963, kolmas (Kaplinski, Luik, Runnel, Seppel) 1965, neljas (Luhaäär, Tungal) 1966, viies (Baturin, Ehin, Koeney) 1968. Kassetid koostas Oskar Kruus (Olesk 2001: 442). Alguses tekitasid noored luuletajad suurt elevust, kassette retsenseeriti palju ja luule populaarsus ühiskonnas tõusis tunduvalt. Esimest korda võis sõjajärgses eesti luules kõnelda laadide paljususest, eri stiilide kooseksisteerimisest. Luuletajate ealine erinevus oli suur, ulatudes seitsmekümne viiesest Johannes Semperist kaheksateisaastase Viivi Luigeni.

Selles, et 60ndad aastad muutsid sügavalt nii arvustajate kui ka lugeva üldsuse käsitlust luule olemusest ja kõrgendasid hinnangukriteeriume, oli suur osa kümnendi algupoole põlvkonnal. Ainuüksi aastatel 1962-65 debüteerisid Paul-Eerik Rummo, Jaan Kaplinski, Hando Runnel, Viivi Luik, Aleksander Suuman, Mats Traat, Enn Vetemaa, Arvi Siig jt, kellest enamiku võttis kriitika vastu tunnustavalt, isegi vaimustavalt. Pöördepunkt on 1966, mil ilmub Paul-Eerik Rummo kolmas kogu *Lumevalgus...lumepimedus* ja Jaan Kaplinski *Tolmust ja värvidest*, samal ajal tuli kirjandusse tagasi ka Betti Alver, kellel 1966. aastal ilmus kogumik *Tähetund*. Pärast neid raamatuid oli võimatu 60ndate alguse luule juurde tagasi pöörduda. Rummo- Kaplinski kogud on omaette sümbioos uuenduslikkusest ja taastamisest.

Juba 50ndate lõpul oli nõudmine luuleraamatute järele kasvanud, eriti suure hüppe tegi selle populaarsuse kasv aga 1960ndate algul. Poeesia köitis endaga massilise lugejaskonna. Teatrite, raamatukogude ja Kirjanike Maja luuleõhtud olid tulvil kuulajaist. Samuti korraldati ka luulevõistlusi. Peaaegu võrre huvi valitses nii kaasaegse kui klassikalise, nii omamaise kui ka välisluuel vastu (Kalda 1991: 97).

Väga kiiresti laienes nende maade ja keelte ring, kust tõlgiti. Maailmaklassika põhifondist tulid kolm eepost - *Kalevala* (1959), *Ilias* (1960) ja *Odüsseia* (1963). Ka *Jevgeni Onegini* (1964) ja *Fausti* (1967), Becheri ja Beranger' valikkogud ning Whitmani *Rohulehed* näitasid eesti luulekeele arenemust ja luuletõlkijate kõrget tastet, sealjuures mõjutasid tõlkijate omaloomingutki. Paralleele võib leida Puškini ja Alveri keele poeetilises täpsuses ja rikuses, Goethe ja Sanga väljenduse klassikalises lihtsuses, Becheri, Heine, Beranger' ja Krossi mõtestamisviisides (Kalda 1991: 98). Ajakirjas *Noorus* ilmus palju originaal- ja tõlkeluulet, nii biitnikke, noort Jossif Brodskit, soomlasest Pentti Saarikoskit kui Väino Kirstinät.

Vaimselt elev õhkkond juhtis avarale elunägemusele, soodustas talentide kiiret küpsemist ja loomeviljekust. Kümnendi lõpupoole ja 70ndate aastate alguses kindlustasid enesele

poeesias kohti ka Andres Ehin, Juhan Viiding, Toomas Liiv, Johnny B. (Jaan) Isotamm ja Viiu Härm.

60ndaist aastaid iselomustab luulet vormikeele suur mitmekülgsus. Täienesid luuletus- ja stroofivormide võimalused eesti keelele sobivate vormidega nii ida- kui läänerahvaste poeesiast. Paljud autorid viljelesid meelsasti haikut ja tankat, Ain Kaalep kasutas ka antiikseid stroofivorme, kõikvõimalikke soneti variante jmt (Nagelmaa 1991: 103). Rakendati pikki, lausa matemaatilisi loetelusid ning ohtraid kordusi. Sõna- ja kujundirohkus ärataski kriitikutes kõige enam vastasseisu.

Luulekujundi uuenemine 60ndail oli rohkem sisu kui vormi küsimus. Siin kehtib eelkõige nüüdiskunsti põhitees, mille järgi luule nagu üldse kunsti eesmärgiks pole mitte niivõrd esitada nähtavat, kui võrd teha varjatu nähtavaks. Kujundi peamiseks funktsiooniks ei peeta enam luuleteksti kaunistamist vaid organiseerimist, luuletusele terviklikkuse ja iseseisvuse andmist. Vormilt jäi kujundisüsteem enam-vähem endiseks, kujundiloomise algmaterjalina kasutati ikka tuntud kõne- ja lausekujundeid. Et lüürika pearõhk oli kandunud nähtava kujutamise varjatud seoste nähtavaks tegemisele, hakati eelistama selliseid kõne- või lausekujundeid, mis võimaldavad maksimaalselt avardada kujundi või kujundipildi semantlist mahtu (ülekanded, võrdlused, sümbolid jm) ning suurendada nende struktureerivat koormust (Kalda 1991: 103).

Luulekeele muutumine väljendusrikkamaks, nõtkemaks ja isikupärasemaks algas juba 50ndate lõpupoole ja jätkus pideva protsessina läbi kuuekümnendate. Kohati esines aga ka keelelist euroofiat ning teiselt poolt üksluisust ja lohakust. Esines ka kirjavahemärkide ja suurtähtede ärajätmist. Kriitika suhtus sellesse algul üsnagi halvakspanevalt, märkamata sellega saavutatud semantilist efektiivsust.

Epiteete kasutatakse 60ndate uues luules suhteliselt vähe: need vähesedki on senisest avaramad, enamasti originaalseis, kohati isegi ootamatuis seostes põhisõnaga, nt *marraskil*

pimedus (E. Niit), *soolane valgus, ristilöödud päev* (J. Kaplinski), *varesmust päev* (J. Kross), *selged õlad* (P-E Rummo).

Väljendusvõimalusi püüti taas rikastada regivärsi poeetika abil. Kõige rohkem on selles vallas silma paistnud August Annist, kes lõi rahvaluulelise materjali põhjal *Lauluema Mari* (1966), kuigi elavasse kirjandusprotsessi tema teosed niivõrd ei lülitunud. Regivärsi laadi ja kujundusvahendeid kasutades lisasid Kersti Merilaas, Artur Alliksaar, Aleksander Suuman ja Ellen Niit oma loomingule plastilisust. Kohati on Paul-Eerik Rummo luuletustes regivärsilik kujundimaterjal ja eluhoiak luuletaja enese maailmatajuga täielikult ühte sulanud. Sageli esines ka regivärsi poeetika mehhaanilist jäljendamist (nt Heljo Mänd). Uuema rahvalaulu ja külalaulu eeskujudes, mida sõjajärgsel perioodil oli tagasihoidlikult ja hajutatult kasutanud Juhan Smuul, leidis oma elutunde edastamiseks sobiva vormi Hando Runnel (Kalda 1991: 106).

60ndatel kõigutatakse luulekeele klassikalist tasakaalupunkti - juurde tuleb kõnekeelt (laululistes vormides) ja rämedat teravust, osa autoreid liigub metafooridest loobumise ehk keele proosastamise suunas, teises, väiksemas harus kujundiküllus võimendub. (Velsker 2001: 456)

On märkimisväärne, et 60ndate lõpu noored on esimene põlvkond, kelle kujunemist suunab suures osas ka leviv noortekultuur. Noortekultuuri erinevaid aspekte ühendab antud ajas tugeva alternatiivsuse pitsar, ideoloogiliselt saavad aktuaalseks nii aktiivne poliitiline vastupanu kui ka nn mittesekkumise poliitika, mis otsib võimalusi süsteemiväliseks teisitiolemiseks. Nii esindavad paljud kümnendivahetuse noored süsteemist kõrvalehoidumise ja *underground'* i hoiakuid (Velsker 2001: 457).

4.3. PROOSA

Proosa arengu põhisuunaks 60ndate aastate algupoolel saab elu uurimine ja aegunud skeemide hülgamine. Proosa muutumist mõjutavad mitmed Lääne moodsa kirjanduse tõlked - ilmuvad Ernest Hemingway, Jerome David Salinger, Erich Maria Remarque, Herman Hesse. 1967. aastaks on eesti kultuuriruumi sisenenud ka modernismi kõrgklassik Franz Kafka ning eksistentsialistid Albert Camus ja Jean-Paul Sartre, kuigi nende mõju on tugevaim kümnendi lõpu proosas. Oluliseks proosa kujundajaks on ka vene kirjandus - Mihhail Bulgakov ja Aleksandr Solženitsõn.

60ndate esimesel poolel valitsevas luulevaimustuses jääb proosa varju. Juba 1960 debüteerib Arvo Valton ja 1961 Enn Vetemaa, uue põlvkonna prosaistide esimesed raamatud ilmuvad 1963-66, peale eelnimetatute kuuluvad sinna ka Mati Unt, Mats Traat, Jüri ja Ülo Tuulik ja Teet Kallas. Noorte autorite esikteosed sisenevad kirjandusse üsnagi valutult, värkendades realismi paradigmat pigem loomuliku nooruse kui julgete eksperimentidega. Samuti ei tee kriitika erilist vahet noorte ja vanemate autorite vahel. Vähemalt mitte kuni ilmuvad kokkupõrkeid põhjustavad Mati Undi *Võlg* (1964) ja Enn Vetemaa *Monument* (1965). Need on ausad arutlused elust, elule vaatamine lahtiste silmadega, kompromisse tunnistamata. Neile on omane pidev juurdlemine elu üle, vajadus tõtt rääkida ja soov asju mitte kopeerida.

Mati Undi “naiivne” romaan *Hüvasti kollane kass* (1963) ja *Võlg* (1964) tõid proosasse nooruki, kelle avameelsusest nähtub, missugusena paistab tema põlvkonnale elu 60ndate aastate Eestis. Nooruk, kellel on arenenud au- ja õiglustunne ning ärgas huvi välismaailma vastu, loodab oma naiivses optimismis, et sündmused arenevad vastavalt soovitule, oodatud maailm asub käeulatuses, ja hakkab korraldama isiklikke vahekordi, kuid satub teravasse konflikti reaalsusega. Mati Undi varasemas loomingus on täheldatavad J. D. Salingeri mõjud (Kalda 1991: 129-130).

Oma varases lühiproosas (esikkogu *Veider soov* 1963; *Rataste vahel* 1966) jälgib Arvo Valton inimest huumoriga, nukravõitu naeratusena ja ilmutab argipäevase leiduva rutiini suhtes irooniat ja satiiri. Jäigale süsteemsusele vastandab ta võime kogeda olemise väärtustavaid hetki, aga ka tunda lõhet oleva ja soovitu, tegeliku ja võimaliku vahel.

Kümnendi esimesel poolel on proosale iseloomulikud jutustamistehnika ja žanrisüsteem. Põimitakse ajatasandeid, paisatakse segi sündmuste kronoloogia, kõrvutatakse ja vahetatakse vaatepunkte. Tehnikapildi uuendamine käib maailmapildi muutumisest sammukese ees (Epner 2001: 479).

50ndail on kindla vormita jutustus klassikalised žanrid välja tõrjunud. Kõigepealt taas elustub novell, tuleb tagasi lühiproosa Lilli Prometi ja Erni Krusteni minitaturoid näol, samuti kosub romaan. Kriitika ja lugejaskond peavad kirjanduses kõige olulisemaks tõetruudust ja elulisust, seega realismi tunnetuslikke alusprintsippe. Stalinsismi ajal lugeja kaotanud kirjandus justkui püüaks kindlustada hapravõitu sidet adressaadiga. Panus tehakse sotsiaalse ühiskogemuse peegeldamisele ja mõtestamisele. Noore proosa hoiakud pole algul kuigi mässumeelsed. Ideaaliks näib olevat sisemiselt kooskõlaline ja mõtestatud elu, rünnatavaks aga väikekodanlik ellusuhtumine, mida Teet Kallase jutustuses *Nii palju päikest* kirjeldab valemiga *soojad toasussid ja roosa lambivari pluss hoiuraamat*. (Epner 2001: 479)

60ndate esimese poole keskmes on realistlik sotsiaalpoliitiline või –psühholoogiline romaan. Ehkki ilmavalgust näeb ka kaasaja-ainelisi romaane (näiteks Villem Grossi *Müüa pooleliolev individuaalelumaja* 1961), eelistatakse siiski ainet ammutada lähiminevikust. Proosa näeb oma missiooni peamiselt Teise maailmasõja ning stalinistlike 1940-50ndate uues läbikirjutamises, katmaks avaliku ja ametliku kirjasõna jäetud valgeid laike rahvuslik-ajaloolises narratiivis. Valustate ja/või mahavaikitud ajalooseikade kujutamist kodeeritakse kõrgelt. Üksteise järel (taas)teadvustatakse kirjandusteoste vahendusel 1941. aasta juuniküüditamine ja esimese sõjasuve lahingud (Paul Kuusbergi *Südasuvel* 1966),

tööpataljoni viletsused (Paul Kuusbergi *Enn Kalmu kaks mina* 1961) ja elu Nõukogude tagalas (Lilli Prometi *Meesteta küla* 1962), soomepoiste võitlused (Raimond Kaugveri *Nelikümmend küünalt* 1966), põgenemine Rootsi 1944. aasta sügisel (Herman Sergo *Põgenike laev* 1966), stalinismi repressioonid ja intelligentsi hävitamine (Paul Kuusbergi *Andres Lapeteuse juhtum* 1963; Enn Vetemaa *Pillimees* 1967). Need on sotsiaal-eetilised isiku- ja probleemromaanid, milles kujutatakse valdavalt sõja ja sõjajärgsete aastate elu ja inimest ning tema sisekonflikti. Apelleerides ühismälule ning assimileerides ajaloolist ja publitsistlikku diskursust, võtab kirjandus endale julgelt ajalookirjutuse ülesandeid. Üldjoontes püstitakse siiski nõukogulike skeemide raamides. Lähimineviku ümberkirjutamine leiab valdavalt aset nn sõjapõlvkonna maailmavaatelises horisondis ja marksistliku ideoloogia alusel. Tabud küll murtakse, ent totaalsete ajaloovõltsingute asemele tulevad pool- ja kolmveerandtõed. (Epner 2001: 480)

Kirjandus näitab üsna usutavalt eestlaste olukorra keerukust kahe suurriigi mõjusfääris, pakkudes samastumisvõimalusi erinevate saatustega - vene ja saksa võõrvõimudega kaasaminejad, pagulased ja kojujäänud, represseerijad ja represseeritud. Eestlaste teehargnemisi kujutavad teosed, nagu Paul Kuusbergi *Andres Lapeteuse juhtum*, Villem Grossi *Pinginaabrid* (1965), Raimond Kaugveri *Nelikümmend küünalt* (1966), Vladimir Beekmani *Transiitreisija* (1967) – need kõik leiavad väga erksat ja huvitatud vastuvõttu. Neis romaanides tuleb tegelastel segastel aegadel teha tähtsaid valikuid, mida vaetakse nii publitsistlikes autorikommentaaries kui ka suhestamisi tegelaskonnas kehastatud alternatiividega. Tihti otsitakse vastust küsimusele, mil määral on inimene poliitiliste jõudude mängukann ning mil määral saab ja suudab ta ise oma saatust juhtida. Lõplikku vastust ei anta, kuid siiski rõhutatakse peaaegu üksmeelselt isiklikku vastust oma tegude eest ning taunitakse enese taandamist suure masinavärgi mutrikeseks. (Epner 2001: 480)

Püütakse tabada isiksusele olemuslik ja kordumatu, avada sisedraamad ja –konfliktid, nende põhjused ja nendega seotud asjaolud. Murranguaja inimese sisedraama riivas tahes- tahtmata režiimi antihumaanseid aspekte, nagu inimõiguste rikkumine, dogmatism ja

tähenärimine, inimese üle otsustamine ankeedi põhjal ja kahtlusmaania, mis toob endaga kaasa isiksuse kõlbelise laostumise (Andres Lapeteus). (Kalda 1991: 128)

Veendumuskindla kommunisti silme läbi kirjutab oma põlvkonna saatuselugu läbi Paul Kuusberg, kes toob kirjandusse tabuteemasid, kajastades ka selliseid hellu teemasid nagu rahvuslikud konfliktid ja eestlaskonna lõhenemine 40ndatel. Romanis *Südasuvel* (1966) jutustab ta rööbiti kommunistlike vaadetega töölisnooruki Olev Sookase ning nõukogudesõbraliku, ent võimude umbusu alla langenud inseneri Endel Eliase saatusepöördeist 1941. aasta juuniküüditamisest kuni Tallinna langemiseni Saksa vägede kätte. Sookask kuulub hävituspataljoni, küüditamishirmus pakkuläinud Elias satub aga metsavendade hulka ja lõpetab enesetapuga.

Kui keskmes valitseb üsna ülekaalukalt sotsiaalne romaan, siis perifeerias, kus ideoloogiline surve on nõrgem, on mitmeid huvitavaid tekste: Rein Sepa filosoofiline ulmelugu *Viimne üksiklane* (1960), Juhan Peegli 19. sajandi rahvaraamatute stilisatsioon *Üks kaunis jutu- ja õpetuseraamat* (1966), Lilli Prometi meeleolukad miniatuurid kogudes *Roosa kübar* (1961) ja *Lamav tiiger* (1964) jm.

Omaette osa moodustab saartelt pärit kirjanike sooja huumoriga värvitud kodukohaaineline lühiproosa, mida käsitletakse regionaalkirjanduse ilminguna: Juhan Peegli *Saaremaa motiive* (1964), Aira Kaalu *Kodunurga laastud I* (1966) jt. Esile kerkivad ka Juhan Smuuli *Muhu monoloogid* (1968).

Suurt populaarsust võidab 1960ndail reisikirja žanr, üheks põhjuseks peetake lugejate kõrgendatud huvi seni Eestist raudse eesriidega eraldatud välismaa vastu. Juhan Smuul kirjutas lüürilis-humoorikaid reisilugusid Antarktikast (*Jäine raamat* 1959) ning Jaapani merelt (*Jaapani meri, detsember* 1963) ja Lennart Meri esseistlikud kirjeldused Nõukogude Liidu eksootilistest paikadest - *Laevapoisid rohelisel ookeanil* (1961) tutvustab Siberit, *Tulemägede maale* (1964) Kamtšatkat.

Psühholoogism on 1960ndate alguse kriitikas sageli negatiivse kõlaga. Peaasjalikult seisnebki noore proosa uudsus ja eripära psühholoogilisuses. Fookus nihkub koondportreelt indiviidi siseruumi lähivaatlusele. Autori ja tegelase vahemaa kahanemist näitab peahoovuse suuresti formaalse mina-vaatepunkti asendamine tegelase hingemaastikke hoopis täpsemalt kirjeldava sisemonoloogiga, mida kasutatakse mitmeti: Mati Unt ja Teet Kallas vahendavad autorilähedaste tegelaste maailmakogemust, Enn Vetemaa kehastub ümber kord küüniliseks karjeristiks, kord elust räsitud poeediks jne (Epner 2001: 482) Lühiproosa pakub seevastu argielu pilte neutraalsemas stiilis. Teemades on küll kokkulangevusi vanema põlvkonna proosaga- näiteks huvitab noori ka stalinismi olemus ja pärand-, kuid tähtsamaks aineallikaks on siiski kaasaeg ja isiklik kogemus. Olulisteks kujunevad lühiproosa ja romaan. Kujutamiskiilis heistub Hemingway ja Salingeri mõjutusi. Noor proosa on vahetum, subjektiivsem, pildilisem, ent püsib algul enam-vähem peahoovuse ideoloogilises horisondis. Sellest lahtimurdmise märke on näha pigem noorte autorite teisenähtena ilmunud proosateosteis: Enn Vetemaa *Pillimees* (1967), Mati Undi *Võlg* (1964, rmt 1967), Arvo Valtoni *Rataste vahel* (1966), Mats Traadi *Irdinimene* (1967).

Modernismi esiletulek eesti proosas langeb 1960/70. aastate vahetusse. Teatavasti määras selle aja poliitilist kliimat Praha sündmused, mille järel parteiline kontroll kirjanduse üle tugevneb ja tsensuur karmistub. Kontaktid maailmakirjandusega hakkavad 70ndatel nõrgenema. Modernismi läbimurd proosas on kiire ja jõuline, ent võrdlemisi kitsa kandepinnaga. Jutt on mõne autori kümnendivahetusel ilmunud teostest: Arvo Valtoni novellikogud *Kaheksa jaapanlannat* (1968), *Sõnumitooja* ja *Õukondlik mäng* (mõlemad 1972) ja Mati Undi *Mõrv motellis* (1969), *Tühirand* (1972). Mõnevõrra laiendavad kandepinda 60ndate teise poole juurdetulijad Vaino Vahing, Rein Saluri, Kalju Saaber, Jaan Kruusvall, Toomas Vint, Mari Saat ja Nikolai Baturin, kelle esimesed proosateosed ilmuvad enamasti alles 1972-74. Osa 60ndate prosaiste (E. Vetemaa, T. Kallas, M. Traat) jääb realistliku esteetika juurde, ehkki sellesse lisatakse mõni modernistlik joon või avaldatakse sekka mõni modernistlik tekst.

Kõige suurem muutus puudutab tegelikkuse ja teksti suhet- kirjandust ei käsitleta enam tegelikkuse peeglina, kirjandusse ilmuvad “võõrad maailmad”, mida ei saa seletada lihtloogika abil. Kirjanik justkui looks pilte mingist võimalikust maailmast. Ilmselt seepärast ongi kriitika vaadelnud modernistlikke teoseid fantastilise kirjanduse kontekstis. Tiheneb teksti kujundiline kude, jutustust integreerivad suured metafoorid ja isiklikud sümbolid. (Epner 2001: 487)

Oluline on ka psühhoanalüüsi mõju kirjandusele. Jungi mõju on märgatavaim Mati Undi teoses *Mõrv motellis*. 60ndate lõpust olulisimaks psühhoanalüüsi vahendajaks eesti kirjandusse on Vaino Vahing (mõjusid nii Jungilt kui Freudilt). Põrandaaluses kirjanduses levib Erich Fromm.

Modernismi tuumtekstide hulka kuulub ka Madis Kõivu 60ndatel kirjutatud romaan *Aken*. Modernismi eesti kirjanduses on eelkõige seotud kahe kirjaniku- Mati Undi ja Arvo Valtoniga.

4.4. DRAAMA

50ndate teisel poolel toimus eesti näitekirjanduses märgatav elavnemine. Dramaturgiasse tuli kas ajutiselt või püsivalt uusi autoreid. Ainestikus tihenes side kaasaegse eluga ja argieluga. Ühes erinevate konfliktide ja tegelaskujudega haarati kujutlusorbiiti inimelu varjatuid külgi, mis olid olnud kirjandusest täiesti välja tõrjutud. 60ndate alguse läbilõikenäidend reageeris küll innukalt päevaprobleemidele, samas aga jäi nii inimesekujutuses kui ühiskonnas toimuva jälgimisel pinnapealseks, “nagu elus”-printsip realiseerus sageli “peaaegu nagu elus”. (Kalda jt 1991: 152)

Näitekirjanduses võib esimesi sulamärke täheldada juba 1956. aastal, mil uued nimed teatrilavadel vahetavad välja sõjajärgsel kümnendil domineerinud August Jakobsoni- lavale

jõuavad Juhan Smuuli esiknäidend *Atlandi ookean* ja Egon Ranneti *Südamevalu*, laiemat tähelepanu äratav noor Ardi Liives. Selle kolmiku, kelle näidendid moodustavad järgmise kümnendi lavakirjanduse tuumiku, esindab stalinistlikust sotsialistliku realismi paradigmast eemaldumise variante.

50ndatel antakse teatrile vabamad käed repertuaari planeerimisel. Areenile astuvad lavastajad Kaarel Ird (alates 1955. aastast *Vanemuise* peanäitejuht), Ilmar Tummur (Tallinna Draamateatri peanäitejuht 1952-70) ja Volderman Panso. Draamateatri repertuaari üheks alustalaks on 50/60ndail Ranneti näidendid Tammuri lavastuses, Smuuli lavastajaks on Panso, kellel selleks ajaks ei olnud veel oma teatrit. Väga viljakaks kujuneski Panso-Smuuli koostöö. Panso mõistis ja hindas Smuuli dramaturgiat ning esimeste näidendite õnnestunud lavaletulek julgustas omakorda kirjanikku endale järjest nõudlikumaid ülesandeid seadma.

Näidendite hulk sel ajal ei olnud suur, sest Nõukogude Eestis oli teatreid vähe- kuni Noorsooteatri loomiseni (1965) vaid viis eestikeelset draamateatrit. Samuti ei ole trükis ilmuvate näidendite hulk suur. Trükisõna ja/või lava kaudu jõuab avalikkuse ette 1953-63 keskeltläbi 6-8, 1964-1971 aga 10-11 täispikka näidendit aastas, haripunktiga ajavahemikus 1968- 69. (Epner 2001: 521)

Värskendavaid arenguiimpulsse hakkas algupärane näitekirjandus teatrite vahendusel saama klassikast ja kaasaegsest maailmakirjandusest. Võimekate, laia silmaringiga lavastajate (Voldemar Panso, Kaarel Ird) käe all valmis kõrgtasemelisi lavastusi. Olulisteks kujunesid B. Brechti näidendi *Härra Puntila ja tema sulane Matti* õnnestunud lavastus Tallinna Draamateatris (1958, V. Panso), järgnesid A. H. Tammsaare - V. Panso *Inimene ja jumal* (1962), Irdi lavastatud Shakespeare'i *Coriolanus* (1964) ja Panso lavastatud *Hamlet* (1966). (Kalda jt 1991: 152)

Teatri ja kriitika ootused ja nõudmised näitekirjandusele koonduvad sel ajal märksõna kaasaegsus ümber. See väljendab publiku soovi näha laval ümbritsevat elu tõepärasel kujutusel. Oodatakse, et teater ja draama toimiks oma aja peeglina.

Elusarnasuse printsiip aktualiseerub kõigil teose tasandil. Realism sünnib vastukaaluna sotsialistliku realismi võltsingutele ja ilustustele. Hinnatakse situatsioonide usutavust, päevaprobleeme ja karakterite veenvust. Palju on näidendeid üliõpilaste, arstide, kaevurite jne elust. Kui sotsialistlik realism vaatles inimest klassisuhetes, siis nüüd tõuseb huviorbiiti üksikisik ja tema käitumist määrab karakteri-, mitte enam klaasikuuluvuse loogika-igapäevane töö ja perekonnaelu (Epner 2001: 522). Tegelasel on arenemas ühemõõtmelistest tüüpikujudest mitmetahulisiks karaktereiks. Seega saigi näitekirjanduse uuenemise põhiküsimuseks inimesekäsitluse teisenemine. Eeskätt tähendas see vajadust vabaneda sõjajärgsetel aastatel sügavale juurdunud, mitte üksnes kirjanduses, vaid kogu ühiskondlikus mõtlemises valitsenud sotsiaal-poliitilist, klassikonflikte ja teadvust absoluteerivast inimesemõistmisest (Kalda jt 1991: 154). Inimesekäsitluse uuenemise oluliseks komponendiks dramaturgias oli nn väikese inimese ja argielu poole pöördumine, samuti levib inimese iseolemist väärtustav vaatekoht.

Ajajärgule on iseloomulik lõdvalt seotud stseenidest koosnev hajusa konfliktiga näidend, mis rohkem eksponeerib mõnd elulõiku, kui tõstatab probleeme. Teravaid konflikte ja kindlakäeliselt arendatud dramaatilist tegevust kohtab minevikuvõitlusi kujutavaid näidendeid, nagu Ardi Liivese *Sinine rakett* (1959) ja Paul Kilgase *Õobik laulis koidikul* (1961) - need on aga läbi imbinud stalinistlikust ideoloogiast. Uno Lahe *Atlandi heeringaga* (lavastatud 1959, trükkis alles 1982) taastub komöödia, mis vaikselt jõudu kogudes võidab 60ndate lõpuks teatrirepertuaaris kindla koha. (Epner 2001: 522)

60ndate esimesel poolel tulid näitekirjandusse ja jõudsid kutseliste teatrite lavale Albert Uustulandi rannaainelised rahvanäidendid, E. Ardi filosoofiliste taotlustega draamad, B.

Kaburi sisutihedad meisterlikud ulmenäidendid ja Valdo Pandi töölikeskkonda kujutav *Avarii*.

Sotsialistliku realismi paradigmast irdumise üks tee on tagasipöördumine olmerealismi juurde. Olmerealismi esindavaim autor sel perioodil on Ardi Liives, kelle läbimurdeks saab draama *Uusaasta öö* (1958). Sellele järgnevad *Siinpool horisonti* (lavastatud 1961), *Trepp* (1964), *Madalrõhkkond* (lavastatud 1969) ja *Infarkt* (lavastatud 1970). Ta võtab aine argielust ja tegelased lihtsate tööinimeste hulgast- näidendi maailm on lähedane vaataja argikogemusele. Liivest huvitavad eeskätt moraaliküsimused. Tihti jälgib ta kõlbelisi valikuid armuvahekordades, väärtustades hoolivust ja ausust. Empaatiliselt kujutab ta õrnahingelisi, nõrku ja madala valulävega inimesi. Eredam ja kontrastsem on Liives komöödiates, väljapaistvaim sotsiaalkriitilise alatooniga *Viini postmark* (1963). Kõlbelise konfliktiga olemrealistikku draamat viljeleb suur osa 60ndate esimese poole autoreist- Liida Kompus, Eino Alt, Albert Uustulnd jt.

Egon Rannet on selle aja kõige parteilisem kirjanik. Ta jätkab August Jakobsoni traditsiooni, vastandades must-valgelt Lääne ja nõukogude elulaadi, langetades nõ lihtsa tööinimese positsioonilt kategoorilisi hinannguid ideoloogilistele “väärnähtustele”, nagu abstraktne kunst, religioon, eraomand jne (Epner 2001: 523). Sellele vaatamata saatis Ranneti näidendi lavastusi edu nii Eestis kui ka kogu NSV Liidus, kus ta kuulus mängitavamate autorite hulka. Populaarsuse tingivad mitmed tegurid: moeteemad, nagu võitlus vähihaigusega ja arstieetika- *Karikas ja madu* (lavastatud 1965), noorte kuritegevus- *Kriminaaltango* ja *Väga korralikud inimesed* (1968). Põnev, vahel lausa detektiivne süžee terava konflikti ja närvikõdi valmistava tegevusega (*action!*) – spioonilugu *Kadunud poeg* (1958), seebiooperlikud melodramaatilised armulood, kus leidub suuri kirgi, ilusaid õnnetuid naisi ja pahelisi mehi - *Salakütid* (1960), *Veripunane roos* (lavastatud 1965); oma aja kohta julgelt eksponeeritud erootilised situatsioonid ideoloogilises soustis (nt *Kriminaaltango*). (Epner 2001: 524)

Luuletajana kuulsust kogunud Juhan Smuul hakkab näidendeid kirjutama 50ndate keskel. Ta ei hooli plaju klassikalistest draamareeglitest. Kongeniaalse lavastaja leidis Smuul jõulise teatrireformaatori Voldemar Panso isiksus. Tandem Smuul- Panso on juba 60ndate esimesel poolel eesti teatri avangardiks. Panso hindas kõrgelt Smuuli värvikaid karaktereid, rahvakeelset dialoogi ja probleemi erikaalu, samuti võlus teda Smuuli näidentide reeglipäratus ning ta õhutas kirjanikku julgelt eksperimenteerima, sest teatris olevat kõik võimalik Pansole, kes ei tunnista mingeid lavaseadusi (Epner 2001:525). Ideedraamas *Lea* (1959, lavastatud 1960) on nõukogudeliku ideoloogia järgi, ent kuivõrd tegelased ei vastanud sotsrealismi normidele, kutsus näidend esile ägedaid vaidlusi. Smuuli arusaam humanismist, mille nurgakiviks on inimese väarikuse tunnustamine, väljendub kõige tugevamalt rahvatükis *Kihnu Jõnn ehk Metskapten* (lavastatud 1964) ning pöördpidiiselt, satiirilise eituse kaudu monoloogilises näidendis *Polkovniku lesk ehk Arstid ei tea midagi* (lavastatud Riias 1965, Eestis 1966) (Epner 2001: 525). Nende nimategelased on vastandlikud: legendaarse Kihnu kapteni karakteri tuumaks on väarikus- ja vastutustunne, teadmine, et mees peab olema suurem kui tema saatus, Polkovniku lese satiirilises kujus domineerib aga sõjakas rumalus. *Enne kui saabuvad rebased ehk Pingviinide elu* (lavastatud 1968) on allegooriline (kultuuri)poliitiline pamflett, kus naeruvääristatakse põlvkondlike ja rahvuskonfliktide äärmuspositsioone. (Epner 2001: 526)

Smuuli poetikauuendused haakuvad 60ndate alguse mõttevahetusega Brechti teatri üle. Stalini ajal oli Brecht NSV Liidus tõrjutud autor. Esimese Brechti lavastuse Nõukogude Eestis teeb Panso 1958. aastal, hiljem tuleb ta näidendeid lavale eriti *Vanemuises*. Brechti nimega seotakse kanoniseeruvast olmerealismist erineva intellektuaalse ja analüütilise teatri ideaal. (Epner 2001: 526)

Eepilise teatri tehnikat kasutatakse 50/60ndate vahetusel: Ralf Parve mõistulood *Õndsuse labürint* (1959) ja *Seitsmemagaja-päeval* (lavastatud 1962), Ardi Liivese *Millest vaikis prohvet* (lavastatud 1962), Mart Raua mäng ajatasanditega pooliti värssnäidendis *Suveõo ilmsi* (lavastatud 1961) (Epner 2001: 526-527). 60ndate keskel jõuab lavale kaks debüütnäidendit, milles brechtlikku võõritustehnikat kasutatakse sihiteadlikult: Ain Kaalepi

perekonnadraama *Minu silmad ja sinu silmad* (lavastatud 1965) ning Mati Undi *See maailm või teine* (lavastatud 1966), mille keskmes on kurjategijate kamba mõju alla sattunud nooruki sisevõitlus. (Epner 2001:527)

Eesti näitekirjanduse kiire sisuline uuenemine ja kunstiline mitmekesisustumine algab 60ndate keskpaigast. Mahuliselt jäi kirjandus- ja teatripildis domineerima traditsioonilne eetikaprobleeme käsitlev näidend (A.Liives, E.Rannet, R.Kaugver, A.Uustulnd jt). Kõige produktiivsem ja lavastatum eesti näitekirjanik tol perioodil oli Ardi Liives.

Näitekirjanduses langeb pööre modernismi 60ndate teise poolde ning on eelkõige seotud noorte autoritega, kel oli juba olemas luule ja/või proosa kogemus: Paul-Eerik Rummo, Mati Unt, Enn Vetemaa. Teerajaja ning uute vaatekohtade levitaja rollis nähakse eelkõige Juhan Smuuli, oma stiihilise, ande iseärasustest lähtuva avangardismiga. (Kalda jt 1991: 157) Uute autorite näidenditele on iseloomulik senisest selgesti erinev käsitusviis, seda eriti sisuplaanis- uudsete probleemide esiletõstmine eesti kirjanduses, orienteerumine mõtet oluliseks pidavale teatrile ja publikule. Kriitik Jaak Rähesoo toob oma klassikalises käsitluses *See maailm ja teised* välja uuedebüüdilise draama kaks põhitunnust: tegevuse toimumine kujuteldavas maailmas ja püüd kehastada autori eluvaate kõige üldisemaid ja põhilisemaid jooni (Epner 2001: 527). Eesti näitekirjandus ei liikund modernismi siiski mitte Brechti teed mööda, pigem absurdidraama ideedest lähtuvatel esteetilistel alustel. Neis tekstides ei reprodutseerita tegelikkust nagu (olme)realistlikus dramaturgias, vaid luuakse autonoomne kunstiline reaalsus, mis toimub omaenese mängureeglite järgi. Lähtekohaks võib olla müüt, muinasjutt, pärimus, mida oma äranägemise järgi teisendatakse, või on näidendi maailm lihstalt fantaasia vili. Tegevusaja ja –koha viimine ajaloolisest aegruumist väljapoole. Seni ülekaalus olnud sotsiaal-eetilise ja -psühholoogilise näidendi kõrvale tõusis isikukeskne probleemnäidend. Lavale ilmus elu mõtet otsiv, eneseteostuse poole püüdlev ning noorena olemise traagikat tunnetav kangeline. Näidendi maailm suhtub tegelikkusesse nagu metafoor, mistõttu võib kõneleda metafoorsest dramaturgiast. Modernistlikku tekstiehitust iseloomustavad: poetilise aja ja ruumi metamorfoosid, mudelsituatsioonid, aktiivne suhtlemine võõraste tekstidega ning

dramaturgiale eripärane teatraliseeritus, mis sisuplaanis väljendub mängu ja maski motiivide esilekerkimises. (Epner 2001: 527)

Uue, modernistliku paradigma tulekutähiseks on Artur Alliksaare 1966. aastal ilmunud näidend *Nimetu saar*, milles on antiutoopia jooni (fantastiline saar, kuhu tegelased satuvad) ja mida saab tõlgendada kui totaalse süsteemi võrdpilti. Uudne on eeskätt maailmapilt, mille loob vaba, juhustest juhitud mäng. (Epner 2001: 527)

Draama muutumise tähtsaid tõukejõude on Lääne modernismi kesksete autorite ja tekstide tulek eesti kultuuriruumi 60ndate keskpaigast alates ja seda nii tõlgete, teatri- kui ka telelavastuste näol. Algas absurditeatri retseptioon: 1966 lavastati teles esimene Slawomir Mrożeki näidend, 1967 ilmusid trükis Mrożeki *Tango* ja Eugene Ionesco *Ninasarvik* ning sai teoks Samuel Becketti *Krapi viimase lindi* telelavastus. Tõlgiti ja/või mängiti ka eksistentsialiste (Jean Paul Sartre, Jean Anouilh) ning Max Frischi, Friedrich Dürrenmatti, Harold Pinteri, Peter Weissi, Peter Handke jt näidendeid. Samuti püsis huvi Brechti vastu. (Epner 2001: 528)

Voldemar Panso juhtimisel rajati 1965. aastal *Noorsooteater*, mis tahtis olla uue põlvkonna ea-, tee- ja mõttekaaslane, kuid teatri mängukavas domineeris siiski hea klassika.

Eesti näitekirjanduse murrang modernismi toimub koos ja koostöös teatriuudusega, mille keskuseks on Tartu “Vanemuine” ning juhtfiguurideks lavastajad Jaan Tooming ja Evald Hermaküla. Teatrikeelee radikaalset uuendamist mõjutavad teatrireformaatorite Antonin Artaud’, Jerzy Grotowski, Peter Brooki ideed, samuti ameerika avangardteater; draama seisukohalt on oluline ka 1950.-60. aastate absurditeatri mõju. (Epner 2001: 528) Mõjutatuna nendest ideedest ja oma otsingute tulemusena ehitatakse uus teatriparadigma üles mängu, müüdi ja rituaali ümber, pöördudes tagasi teatri alglatete juurde, selleks et anda teatrile tagasi tema algne vägi. Usutakse, et mäng rebib eest maskid ning avab tee inimese tõelise “mina” juurde. Teksti peetakse vaid üheks, mitte tingimata tähtsamaiks

komponendiks teatrietendustes ning tuginetakse rohkem mitteverbaalsetele vahenditele, nagu näitlejaplastika, ruumisemantika jm- teater räägib pigem kehakeeles kui sõnades. Lavastajad võtaavad endale õiguse alusteksti vastavalt oma eesmärkidele vabalt transformeerida, näiteks Irene Haagi *Armastus, armastus...* põhjal valmis telelavastus (1969, Evald Hermaküla), mille võlu peitub näitlejate talitsematuis improvisatsioonides.

Nagu teater, nii toob ka moderniseeruv draama suuri sotsiaalseid ja eksistentsiaalseid mudeleid. Alliksaare *Nimetule saarele* järgneb Ain Kaalepi antiutoopia *Iidamast ja Aadamast ehk Antimantikulaator* 1967. aastal. See on vaimukas fantaasia ahvistunud maailmast, kus humanistlikkus ka esteetilised väärtused on keelatud ning ühiskonnaliikmed on nivelleeritud robotlikeks käsutäitjateks. Mehhanistliku totalitarismi vastu suunatud mõistuloosse on põimitud moderniseeritud piiblilegend Aadamast ja Eevast.

60ndate teadusrevolutsiooni mõjul võidab populaarsust ka ulmežanr. Enamasti kasutatakse ulmelisi motiive intriigi elavdamiseks: Boris Kaburi *Antivalgus* (lavastatud 1968) ning roboti ja poisi kaksiklusele rajatud lastenäidend *Rops* (lavastatud 1964), samuti Ott Kooli draama *Lilled professorile* (lavastatud 1971) jmt.

Teatrimurranguga on seotud ka Mati Undi *Phaethon, Päikese poeg* (lavastatud 1968). Unt tegutses *Vanemuise* noorte lavastajate dramaturgina, sõnastas artiklites teatriuenduste juhtideesid ning tutvustas ja propageeris avangardistlikke lavastusi. *Phaethonis* aktualiseerib Unt brechtlikku tehnikat kasutades vanakreeka müüdi. Kangelane näib konfliktis jäiga hierarhilise süsteemiga peale jäävat, ent väärata ei saa surmajumala võimu, kelle tahtel Phaethoni juhitud päikesevanker purustatakse. Näidendis on tugevalt esile toodud individuaalse vabaduse, valiku ja vastutuse motiivid eksistentsialistlikus trakteeringus. (Epner 2001: 529)

60ndate modernistliku dramaturgia ja teatri tähtteoseks on Paul-Eerik Rummo *Tuhkatriinumäng* (1969). Evald Hermaküla poolt *Vanemuises* lavastatud näidendit peetakse

teatrimurrangu kulminatsioonipunktiks. 1971. aastal mängis Rummo näidendit üks USA kuulsamaid avangardtruppe *La Mama*, lavastajaks J.E. Dwyer. (Epner 2001: 529) Järgides muinasjutu poetikareegleid (situatsioonide ja tegelaste varieeritud kordamine) ning luues muinasjutupärase atmosfääri, kasutab Rummo Tuhkatriinu-loo põhiskeemi ja tegelasiuniversaalsusele pürgiva maailmamudeli ehituskividenä. Teisalt kõlab *Tuhkatriinumängus* Rummo luulest tuttav painav täiuseigatsus ja hüsteerilise meelegeiteni paisuv protest, mis suubub resignatsiooni. Remarkides on sõnastatud loomult metafoorne lavastusprogramm, mis hõlmab ka režiikujundeid. Rummo visoonis võrdsustub lava universumiga.

1960.-70. aastate vahetusel läbib modernistlik draama n-ö peitfaasi: rida sel ajal kirjutatud tekste ei pääse tsensuurist läbi või siis ei leia lavastajat, nagu Madis Kõivu esimesed näidendid (*Castrozza*, lavastatud 1991) ja Arvo Valtoni *Süüdlased* (trükis 1990). Peitfaasi tähtsamad näidendid on Paul-Eerik Rummo (*Pseudopus* kirjutatud 1968, trükis 1980), Enn Vetemaa (*Taaniel* kirjutatud 1971-72, trükis 1981) ja Jaan Kaplinski (*Neljakuningapäev* kirjutatud 1971-72, trükis 1977) sulest. Need liberalismi lõppu ja ühiskonna kriisi desillusioneerivalt valgustavad näidendid pääsesid avalikkuse ette aastaid hiljem, kui poliitilised peittähendused olid olude muutudes juba ähmastumas. *Neljakuningapäev* lavastus võeti 11 etenduse järel mängukavast maha, Rummo ja Vetemaa näidendid pole lavale jõudnudki.

KOKKUVÕTE

60ndad oli vabanemisaeg nii Eestis kui kogu maailmas. Üldine sõjajärgne absurditunne asendus optimismiga, mida tekitas eelkõige tehnika ja teaduse areng. Kõik see leidis kajastamist kirjanduseski.

Oluliseks märgiks kujuneb Eesti jaoks Stalini isikukultuse hukkamõist Nikita Hruštšovi poolt 1956. aastal. Sellest ajast algab nn vabanemistendents. Optimismi tekitab kindlasti ka küüditatute koju tagasi jõudmine ja represseerimiste laine.

Maailmas olid oluliseks märksõnadeks sel perioodil noored ja noorte kultuur, zen-budism, narkootikumid, alkohol, psühheedeelsus ja seksuaalrevolutsioon. Toimusid üliõpilasrahutused üle kogu maailma, siinjuures ei ole erandiks Eestigi. Mujal protesteeriti eelkõige võrdõiguslikkuse (naised, seksuaalvähemused, neegrid), Eestis pigem suurema vabaduse eest. Poliitilise “puuriga” oldi 60ndateks juba harjutud, võitlus käis pigem “puuri” laiendamise eest, püüti endale välja võidelda suuremat “tiivaulatust”.

60ndate kultuuri mõjud jõuavad Eestisse nagu teistesegi raudse eesriide taga olevatesse maadesse väikese (5-10 aastase) nihkega.

Maailma kirjandusest olid uuteks suundadeks ja olulisemateks mõjutajateks eesti kirjanduse jaoks prantsuse uus romaan, eksistentsialism ja soome modernism. Tolle aja inimene kirjanduses oli eelkõige maailmakodanik, kes julges tunnistada oma vaateid ja nende eest vajadusel ka võidelda. Kui Läänes levis 60ndatel ka homokirjandus, siis Eestisse see 60ndatel veel ei jõua.

Erinevalt Läänest, mis oli idabloki maadega võrreldes antiliteratuurne, iseloomustab 60ndate eesti kirjandust suur publiku huvi. Kirjanduses oldi vastu seni valitsevatele

reeglitele (kindel vorm, kronoloogiline süžee jne). Palju leidsid kajastamist inimeste sisekonfliktid ja üldine sisemaailma sügavam kujutamine. Palju kirjutati lähiminevikus toimunud sündmustest, näiteks Teisest maailmasõjast.

Iga asi ja nähtus saab kusagilt alguse ja toetub talle ajas eelnevale. Maailmakirjanduses läks kirjanduse areng loomulikku rada pidi: 60ndate kirjandus toetus talle eelnenud kümnendi omale, võttes sealt oma suured eeskujud ja arendades 50ndatel alguse saanud suundi edasi. Eesti kirjanduslool tuli valida teine tee, kuna 50ndatel ei ilmunud suurt midagi, st ei midagi, mis oleks ajaproovile vastu pannud. Teise maailmasõja ajal lahkus Eestist enamus tollasest vaimueliidist. Kes valisid kodumaale jäämise, neid ootas kas Siber, vangilaagrid või võeti neilt avaldamiskeeld. 60ndateks oli peale kasvanud uus põlvkond, kes otsis oma teed ja oli juba kohanenud uute reeglite ja piiridega. Peale uute tulijate rehabiliteeriti ka endisi kirjanikke. Nii oligi 60ndate uuel eesti kirjandusel toetuda vaid varasemale, so 1930-40. aastate kirjandusele. Uuendused tulevad eesti kirjandusse koos noorte autoritega: Ellen Niit, Jaan Kross, Ain Kaalep, Jaan Kaplinski jt. 60ndaid tuntakse tihti mõiste *kassetipõlvkond* järgi. Kirjandusse tulid tagasi ja hakkasid väga häälekalt kaasa rääkima arbujad Betti Alver, Kersti Merilaas ja August Sang.

Mitmed noored autorid, kes 60ndate algul alustavad luuletajatena, hakkasid kümnendi lõpu poole pöörduma proosasse, näiteks Jaan Kross.

60ndate kirjandusprotsessi jaoks on väga oluline ka ajakirjanduse veergudel toimunud diskussioon eksistentsialismi ja vabavärsi ümber.

60ndate lõpp-punktiks peetakse tihti Paul-Eerik Rummo *Tuhkatriinumängu*, mis jõudis peale mitmeid vaidlusi 1968. aastal lavale. 1968. aasta oli üldse keeruline kogu maailmas - toimusid mitmed üliõpilaste meeleavaldused nii Pariisis kui ka Prahast. Mitmed kirjandusteadlased peavadki antud aastat kümnendi lõppu tähistavaks, kuna edasine areng ei olnud enam nii kiire kui ta oli seda olnud enne.

Töö sissejuhatuses küsisin, mis on see salapärane kuldne sära kuuekümnendate ümber. Kõige lihtsam oleks vastata, et nostalgia. Kuid see ei ole nii üheselt seletatav. Sära annavad sellele kümnendile mitmed nähtused. Kindlasti on oma osa selles, et oldi juba uue olukorraga harjunud ja lõpetati kiusu pärast vaikimine. Tulid uued tegijad, kes leidsid, et võimuga tuleb näiliselt kaasa minna ja selle kompromissi varjus saab ajada oma asja. See uus julgus ja uued suunad, mis imbusid, hoolimata nomenklatuuri püüdlustest, läbi raudse eesriide, andsidki tõuke uue põlvkonna tekkele eesti kirjanduses ja seeläbi ka täiesti uue kirjanduskaanoni tekkeks. Kogu edasine eesti kirjanduslugu toetub omakorda juba 60ndatel loodule

KASUTATUD KIRJANDUS

1. *A ja O: taskuteatmik*. 3 trükk, Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999
2. Adamson A., Ant J., Mihkelson M., Valdmaa S., Vära E., *Lähiajalugu*. Tallinn: Argo, 2000
3. Annus E., *Postmodernism 1960. aastate eesti kirjanduses*. Looming 1999 nr. 8, lk 1238-1245
4. Annus E., Epner L., Järv A., Olesk S., Süvalep E., Velsker M. *Eesti kirjanduslugu*. Tallinn: Koolibri, 2001
5. Beesley S., Joughin S., *20. sajandi kirjandus*. Tallinn: Varrak, 2001
6. Kalda M. (toimetaja), *Eesti kirjanduse ajalugu viies köites, 2. Raamat- Kirjandus Eestis 1950.- 1980ndail aastail*. Tallinn: Eesti raamat, 1991
7. Epner L., Kalda M., Lõhmus E., Sikk H., Veidemann R. *Eesti kirjandus*. Tallinn: Valgus, 1989
8. Hobsbawm E., *Äärmuste ajastu : lühike 20. sajand 1914-1991*. Tallinn: Varrak 2002
9. Süvalep E., *Luulest ja selle retseptsioonist 1950.- 1960ndate aastate uuenemisperioodil*. Keel ja kirjandus 1984 nr 3, lk 129- 138
10. Velsker M., *Mis on kuuekümnendad eesti kirjanduses?* Looming, 1999 nr 8, lk 1210-1216
11. Velsker M., *Stalinismi võidud ja kaotused kuuekümnendatel aastatel*. Vikerkaar, 1998 nr 10-11, lk 119- 127

LISAD:***Lisa 1: 60ndate maailma kirjandusprotsessi seisukohalt olulist***

- 1949-1960 Henry Miller *Roosiline ristilöömine (Sexus, Plexus, Nexus)*
- 1957-1960 (1962) Lawrence Durrell *Aleksandria kvartett*
- 1959-1962 Väino Linna *Siin Põhjatahe all* (e.k. 1962)
- 1960 Lawrence Ferlinghetti *Talle*
 Ted Hughes *Lupercal*
 Sylvia Plath *Kaloss* (e.k. luulevalmik 1990)
 Saint-John Perse *Kroonika*
 Pär Lagerkvist *Ahasveeruse surm* (e.k. 1971)
- 1961 James Baldwin *Keegi ei taha minu nime* (e.k. 1971)
 Saul Bellow *Herzog* (e.k. 1972)
 Lawrence Ferlinghetti *Alustades San Franciscost*
 Allen Ginsberg *Kaddish ja teisi luuletusi*
 Joseph Heller *Catch 229*
 J.D. Salinger *Franny ja Zooey*
 John Steinbeck *Me tusameelne talv* (e.k. 1963)
 John Osborne *Luther* (e.k. 1971)
 Harold Pinter *Majahoidja* (e.k. 1987)
 Samuel Beckett *Õnnelikud päevad* (e.k. 1969)
 Georges Bataille *Erose Pisarad*
 Nathalie Sarraute *Kuldviljad*
 Alain Robbe-Grillet stsenaarium filmile *Möödunud aastal Marienbadis* (rež. Alain Resnais)
- 1962 Edward Albee *Kes kardab Virginia Woolfi?* (e.k.1977)
 James Baldwin *Teine maa*
 Aldous Huxley *Saar*
 John Steinbeck *Teekond Charley'ga. Ameerikat otsimas* (e.k. 1964)
 Ken Kesey *Lendas üle käopesa*

- Jack Kerouac *Big Sur*
- Isaac Bashevis Singer *Ori* (e.k. 1992)
- Friedrich Dürrenmatt *Füüsikud* (e.k. 1964)
- Carlos Fuentes *Artemio cruzi surm* (e.k. 1969)
- Aleksander Solženitsõn *Üks päev Ivan Denissovitsi elus* (e.k. 1963)
- Jevgeni Jevtušenko *Õrnus* (e.k. luulevalimik 1977)
- Pentti Saarikoski *Mis toimub tegelikult?* (luulevalimik e.k. 1989)
- 1963 John Fowles *Liblikapüüdja* (e.k. 1996)
- Iris Murdoch *Ükssarvik* (e.k. 1992)
- J.D. Salinger *Sissejuhatus*
- John Updike *Kentaur* (e.k. 1968)
- Samuel Beckett *Mäng*
- Paul Celan *Eikellegi roos*
- Heinrich Böll *Klouni silmaga* (e.k. 1968)
- Anna Ahmatova *Requiem* (e.k. 1967)
- Väino Kirstinä *Kõne*
- 1964 William Burroughs *Nova Express*
- Philip Larkin *Nelipühade pulmad*
- William Golding *Torn* (e.k. 1972)
- Simone de Beauvoir *Väga kerge surm* (e.k. 1965)
- Jean-Paul Sartre *Sõnad* (e.k. 1965)
- Peter Weiss *Jean Paul Marat' jälitamise ja tapmise...* (e.k. 1966)
- Slawomir Mrožek *Tango* (e.k. 1967)
- Miroslav Holub *Anamnesa*
- Villy Sørensen *Eestkostjalood* (e.k. valimik 1976)
- Astrid Lindgren *Väike Tjorven, Pootsman ja Mooses* (e.k. 1969)
- Timo K. Mukka *Maa on patune laul* (e.k. 1995)
- Hannu Salama *Jaanituli*
- 1965 Jack Kerouac *Lohutamatus inglid*
- Norman Mailer *Ameerika unistus*

- Alain Robbe-Grillet *Kohtumise maja*
 Italo Calvino *Kosmokoomilised lood*
 Jossif Brodski *Luuletused ja poeemid*
 Torgny Lindgren *Plekikäärid-südame tööriist*
 Tove Jansson *Muumipapa ja meri* (e.k. 1975)
- 1966 - Truman Capote *Külmavereliselt* (e.k. 1968)
 John Fowles *Maag* (uus versioon 1977; e.k. 1997)
 Tom Stoppard *Rosencrantz ja Guildenstern on surnud* (e.k. 1989)
 Peter Handke *Publikumõnitus*
 Tomas Transtömer *Kõlad ja jäljed* (luulevalimik e.k. 1989)
 Veijo Meri *Koloneli autojuht* (e.k. 1978)
- 1967 - Richard Brautigan *Forellipüük Ameerikas*
 Peter Handke *Kaspar* (e.k. 1970)
 Gabriel Garcia Marquez *Sada aastat üksildust* (e.k. 1975)
 Jorge Luis Borges *Raamat imaginaarseist olendeist*
 Milan Kundera *Nali* (e.k. 1991)
 Mihhail Bulgakov *Meister ja Margarita* (e.k. 1968)
- 1968 - Allen Ginsberg *Planeedi uudised*
 Richard Brautigan *Arbuusisuhkrus* (e.k. 1977)
 Joseph Heller *Me pommitasime New Havenit* (e.k. 1973)
 Carlos Castaneda *Don Juani õpetused* (e.k. 1995)
 Per Olov Enquist *Leegionärid*
 Veijo Meri *Suguvõsa* (e.k. 1969)
- 1969 - John Fowles *Prantsuse leitnandi tüdruk* (e.k. 1988)
 Kurt Vonnegut *Tapamaja korpus viis* (e.k. 1971)
 Laurence J. Peter & Raymond Hull *Peteri printsiiip* (e.k. 1972)
 Seamus Heaney *Uks pimedusse*
 Zbigniew Herbert *Pealiskiri*
 Günter Grass *Kohalik tuimestus*
 Vladimir Nabokov *Ada*

Lisa 2: 60ndate eesti kirjandusprotsessi seisukohalt olulist

- 1955 – Juhan Smuul *Kirjad Sõgedate külast*
- 1956 – Rudolf Sirge *Maa ja rahvas*
- 1958 – Jaan Kross *Sõerikastaja*
- 1959 – Debora Vaarandi *Unistaja aknal*
 Juhan Smuul *Jäine raamat*
- 1960 – Ellen Niit *Maa on täis lendamist*
 Aadu Hint *Tuuline rand III (I-IV 1951-1966)*
- 1961 – Paul Kuusberg *Enn Kalmu kaks mina*
- 1962 – Kersti Merilaas *Rannapääsuke*
 Ain Kaalep *Samarkandi vihik*
 Ain Kaalep *Aomaastikud*
 Paul-Eerik Rummo *Ankruhiivaja*
- 1963 – August Sang *Võileib suudlusega*
 Aleksander Suuman *Oh seda inimest*
 Mati Unt *Hüvasti kollane kass*
- 1964 – Juhan Smuul *Kihnu Jõnn ehk Metskapten*
 Mati Unt *Võlg*
- 1965 – Juhan Smuul *Polkovniku lesk ehk Arstid ei tea midagi*
 Enn Vetemaa *Monument*
 Jaan Kaplinski *Jäljed aknal*
 Hando Runnel *Maa lapsed*
 Viivi Luik *Pilvede püha*
 Uku Masing *Džunglilaulud (Džunglilinnud)*- ilmus paguluses
- 1966 – Betti Alver *Tähetund*
 Kersti Merilaas *Kevadised koplid*
 Paul-Eerik Rummo *Lumevalgus...lumepimedus*
 Artur Alliksaar *Nimetu saar*
- 1967 – Jaan Kaplinski *Tolmust ja värvidest*
 Mati Unt *Elu võimalikkusest kosmoses*

Enn Vetemaa *Pillimees*

Mats Traat *Irdinimene*

1968 – Artur Alliksaar *Olematus võiks ju ka olemata olla*

Andres Ehin *Hunditamm*

Jüri Üdi *Realistliku ingli laul*

Arvo Valton *Luikede soo. Karusell*

Arvo Valton *Kaheksa jaapanlannat*

Mati Unt *Phaethon, päikese poeg*

1969 – Paul-Eerik Rummo *Tuhkatriinumäng*

Mati Unt *Mõrv hotellis*

Lisa 3: August Sang *Tagasivaade*

On jõudnud lõpule üks ajajärk.

Me terendamas näeme uue algust,

mil otsa ees ei ole tormi märki-

uut ajastut täis sooja, rõõmsat valgust.

[- - -]

Me kaasa tegime!

Meist paljud maru viis,

ja paljud, jalge all nüüd tundes kindlalt pinda,

ei usu silmi veel...

Kas on ka ime siis?

See maksma läks ju küllalt kallist hinda.

[- - -]

Sest mis on elukool?

Me enda vead!

Me seks ju inimesed olemegi.

Ent kui ei oleks nii? ...

*Mind haarab õud
ja külmavärin käib mul üle keha.
Ma tunnen, et mul puuduks jõud
veel korra kõike läbi teha.*

Lisa 4: Jaan Kross “Kõik inimesed on sündinud Genuas” (kogust *Kivist viiulid*)

*Kõik inimesed on sündinud
sinise mere ääres*

*Kõikide isad
on kummargil kangaspuude taga
kudumas kangast
lastele jätkata*

[- - -]

*Ja kõik asuvad teele,
sest kõik peavad asuma teele.*

*Karavellidega,
galeoonidega, galeeridega, galeassidega, korvettidega, fregattidega, parklaevadega,
prikkidega, brigantiinidega, pargastega, kuunaritega, kaljastega, kutritega, jahtidega,
praamidega, lotjadega, luupidega, parvedega, paatidega [- - -]*

*ja vöö vahele pistetud hõlmadega
ning avastavad uue maailma.*

Kõik .

*Mõni kõikide,
vähesed paljude,
igaiüks iseenese jaoks.*

Sest igaiüks peab avastama oma maailma.

Lisa 5: Ain Kaalep *De arte poetica*

Olgem selliste luuletuste poolt,

*millest rahvas saab aru,
ja ka selliste luuletuste poolt,
mis on seda väärt,
et rahvas neist aru ei saaks, kui
ta kohe neist aru ei saa.*

*Olgem selliste luuletuste vastu,
millest rahvas saab aru seda,
et neis teda lollitatakse lihtsalt:
nänn- nänn- nänn, armas rahvas,
sa oled suur ja tark, tätt, tätt, tätt.*

*Rahva hulgas on suuri inimesi
ja väikeseid inimesi,
rahva hulgas on tarku inimesi
ja lolle inimesi
(ainult lihtsaid inimesi ei ole ma näinud),
rahvas ise aga pole suur ega väike,
tark ega loll,
eriti mitte lihtne.
Rahvas on rahvas.*

Lisa 6: Artur Alliksaar *Prelüüd rüütliirüüs ehk Kui tulpid, ära tee väljagi*

*Õiglustunnet võib olla õige mõõdukalt, aga korrameelt
olgu korvitäite viisi.*

Kord on kord

Aga kaks korda?

*Hardana langeb laip üle parda.
Mata mu laugude laul oma katakombide katkevasse katmatusse.
Kukkuda on kergem, kui kive on kätega combatud.
Idioidid ihkavad iidolite poole.
Võrreldes kahte tundmatut jõuavad nad järeldusele,
et nende mõtlemisel on taibukuse maiku.*

SUMMARY